

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

Год 1990

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1992

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1990

VILNIUS

1992

INSTITUT FÜR GESCHICHTE LITAUENS

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1990

7

VILNIUS

1992

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1990 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1992

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Eugenijus JOVAISA, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara BAIKASAITĖ, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
2600 Vilnius, T. Kosciuškos 30

Išleista pagal Lietuvos istorijos instituto užsakymą

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Rimutė Rimantienė. Nida: Senųjų baltų gyvenvietė / LTSR MA Istorijos in-tas.— V.: Mokslas, 1989. 212 p. 5000 egz.

Vėlyvojo neolito problemos užima svarbią vietą tiek Pabaltijo, tiek ir visos Rytų Europos seniausioje istorijoje. Kaip tik neolite prasidėjo perėjimas iš pasisavinamojo ūkio formų į gamybinę ekonomiką, kurio istorinius padarinius sunku tinkamai įvertinti. Be to, vėlyvajame neolite Pabaltijyje paplito virvelinės keramikos kultūra, tyrinėtojų laikoma indoeuropietiška, arba prabaltiška, todėl tie klausimai glaudžiai susiję su baltų tautų kilme.

Šias problemas ilgus metus sėkmingai tyrinėja R. Rimantienė. Keletas jos parašytų monografių pasipildė nauja knyga, skirta senųjų baltų gyvenvietei Nidoje. Nida — viena iš Kuršių nerijos gyvenviečių grupės, pirmasis Lietuvoje akmens amžiaus paminklas, patraukęs mokslininkų dėmesį. Jau 1833 m. vėjo nupustytus kauburius su kultūrinio sluoksnio liekanomis aprašė V. Berbomas (W. Beehrbohm), tiesa, klaidingai laikydamas juos senųjų palaidojimų vietomis. Vėlesniais dešimtmečiais, iki pat XIX a. pabaigos, čia truputį kasinėjo P. Šiferdekeris (Schiefferdecker), O. Tišleris (Tischler), E. Holakas (Hollack). Jų surinkta medžiaga, ypač keramika, ilgą laiką Lietuvos neolito tyrinėtojų darbuose buvo naudojama virvelinės keramikos kultūrai apibūdinti. Ši įspūdinga archeologinė medžiaga (deja, II pasaulinio karo metais sunaikinta ir dabar žinoma tik iš literatūros) leido tikėtis, kad kasinėjimai Nidoje gali būti labai naudingi mokslui. Viltys visiškai pasiteisino, kai 1973—1978 m., vadovaujant monografijos autorei, buvo atlikti platus tyrinėjimai.

Ištirta 4640 m² — praktiškai visa teritorija, kurioje aptiktas gyvenvietės kultūrinis sluoksnis. Nors pastatų liekanos išliko palyginti blogai, pavyko nustatyti du gyvenvietės gyvavimo etapus, kuriuos skyrė nedidelis laiko tarpas. Gamtinės sąlygos, klimatas, vandens lygis senovėje buvo kitokie, todėl jokia šiuolaikinė studija, liečianti genčių gyvenimo sąlygas ir aplinką, negali apeiti šių klausimų. Recenzuojamas darbas — ne išimtis, jį gerai papildė R. Kunsko parašytas skyrelis apie gyvenvietės apylinkių stratigrafiją ir paleogeo-

grafiją. Tyrinėtojo duomenimis, neolito gyvenvietė buvo įsikūrusi jūros lagūnos pakrantėje. Iš pradžių gyvenamuosius būstus žmonės statėsi prie pat kranto, vėliau — toliau nuo jo. Tai antžeminiai stulpinės konstrukcijos pastatai, kartais su priestatais. Židiniuose akmeninių konstrukcijų nerasta, matyt, tai paaiškinama vietos ypatybėmis.

Monografijoje daug vietos skirta gyvenvietės radinių analizei. Iš akmens dirbinių, kaip įprasta neolitui, didžiausią dalį sudaro titnaginiai daiktai. Dauguma jų — smulkūs dirbinėliai (peiliai, gremžtukai, gražteliai, ylos, režtukai, kaltelių ašmenėliai), naudoti įvairioms medžiagoms apdoroti. Iš šių radinių planigrafinio išsidėstymo paaiškėjo, kad kai kuriuos (gremžtukus, gražtelius) naudojo tam tikrose gyvenvietės vietose, kitus, pavyzdžiui, kaltelius — visur. Strėlių antgalius ir ietigalius gamino taip pat iš titnago (ir vietinio, ir atvežto). Jų nedaug, ir padaryti gana nerūpestingai. Matyt, šie ginklai skirti medžioklei, kuri tuo metu jau buvo praradusi prestižinę padėtį.

Ypatingo dėmesio nusipelno radiniai, leidžiantys spręsti apie svarbiausias ūkinės veiklos kryptis. Anksčiau tirtos Pabaltijo neolito gyvenvietės daugiausia priklausė toms, kuriose vyravo pasisavinamosios ekonomikos formos: žvejyba, medžioklė ir rankiojimas. Nidoje ūkinių verslų struktūra šiek tiek kitokia. Be minėtų medžioklės ginklų, rasta ir laukinių gyvulių kaulų. Žvejybą patvirtina pasvarai ir tinklų atspaudai kai kurių puodų dugneliuose. Nors gyvūnų kaulai kultūriniame sluoksnyje išliko labai prastai, tačiau tarp jų rasta naminio jaučio ir karvės, smulkiųjų galvijų ir naminio arklio kaulų. Jie liudija buvus gyvulininkystę. Senieji Nidos gyventojai vertėsi ir žemdirbyste. Tai aiškiai rodo akmeniniai kapliukai, trintuvėliai, pjautuvų ašmenėliai. Remdamasi šiais radiniais, monografijos autorė žemdirbystę laiko svarbiausiu verslu. Tai, kad Pamarių kultūros gentys gerai nusimanė apie žemdirbystę, patvirtina mediniai arklai ir sorų bei dvieilių kviečių sėklos, rastos kitame Lietuvos pajūrio paminkle — Šventosios 6-oje gyvenvietėje, kurią taip pat tyrinėjo R. Rimantienė. Šie duomenys aiškiai rodo, jog Pabaltijyje perėjimas prie gamybinio ūkio, prasidėjęs viduriniame ir tęsėsis vėlyvajame neolite, ypač sparčiai vyko pajūrio zonoje, o kitoje teritorijoje tradiciniai verslai vyravo iki žalvario amžiaus. Žemdirbystės įsigalėjimo Nidos ir Šventosios gyvenvietėse, atrodo, negalima laikyti izoliuotais, atskirais reiškiniais. Jie turi būti siejami su visos Pamarių kultūros raida ir plitimu.

Sios kultūros ypatybes ryškiausiai atspindi keramika. Tuo požiūriu Nidos gyvenvietės medžiaga tikrai turtinga: rasta maždaug 100 tūkst. molinių indų šukių. Šiek tiek keramikos susiję su anktesne Narvos kultūra ir pagrindiniam gyvenvietės kompleksui nepriklauso. Ji tik rodo, kad tyrinėjama teritorija anksčiau buvo Narvos kultūros arealo dalis. Kita keramikos dalis priklauso Pamarių kultūrai. Jos įvairumas ir kiekis leido autorei sudaryti plačią tipologiją, besiremiančią tokiais požymiais, kaip bendros indo proporcijos, profiliuotės ypatybės, tarp jų ir pakraštėlio formavimas, bei

ornamentika. Pagal šią tipologiją išskirtos amforos, taurės, puodynėlės, plačiaangės puodynės, apskriti ir pailgi dubenėliai savo ruožtu suskirstyti į dar smulkesnius poskyrius: grupes ir variantus. Nors dalis indų, kaip pažymi R. Rimantienė, užima grupių ar variantų lyg pereinamąją ar tarpinę padėtį, tačiau, apskritai paėmus, autorės pasiūlyta klasifikacija apima visą medžiagą. Pasitaiko, tiesa, kad kai kuriais atvejais ganėtinai įvairi medžiaga „priešinasi“ jos skirstymui į nustatytas grupes. Pavyzdžiui, į antrą taurių grupę įjungti 4 variantai, kuriuos galima būtų skirti į dvi grupes, nes 3 ir 4 varianto indai yra išskirtais peteliais, netgi briauna, o tai gerokai atsiliepia bendram jų pavidalui.

Ryškiausia Pamarių kultūros keramikos ypatybė yra ornamentika. Indų pavidalai nėra griežtai koreliuoti su tam tikru ornamentavimu, nors galima pažymėti, kad kai kurie ornamentai būdingesni vienos ar kitos grupės indams. Ornamento analizės pagrindu buvo paimtas jo suskirstymas pagal vyraujančią elementą. Taip buvo išskirtos 8 grupės: su virvutės įspaudais, juostelėmis, įraiželėmis, perlinėmis eilutėmis, įvairiais įspaudėliais, su nagų ir pirštų įspaudimais, su reljefiniu ornamentu. Aštuntą grupę sudaro neornamentuoti indai.

Reikšminga autorės išvada, kad ornamentika atspindi visą vadinamojo bendraeuropinio virvelinės keramikos kultūros horizonto palikimą. Modifikuojant ir tobulinant jį, sukurta Pamarių kultūros keramikai būdinga ornamentikos įvairovė. Pamarių, kaip ir bet kurioje kitoje, archeologinėje kultūroje jaučiama tiek ankstesnių, tiek ir to paties laikotarpio kaimyninių kultūrų įtaka. Šioje kultūroje išliko kai kurių ankstesnės Nemuno kultūros tradicijų, o iš kaimyninių kultūrų pastebėta (tiesa, neryški) rutulinių amforų kultūros įtaka.

Viena iš svarbiausių ornamentikos ypatybių yra ta, kad ji kažkiek atspindi jos kūrėjų pasaulėjautą. Dabar platūs visuomenės sluoksniai, ypač kūrybinė inteligentija, labai domisi baltų tautų kultūrinio palikimo dvasinėmis vertybėmis, tarp jų ir ornamentika. Populiariuose leidiniuose, periodikoje skelbiama nemaža straipsnių, kurių autoriai mėgina aiškinti semantinę ornamento prasmę. Deja, panašiose publikacijose dažnai neįvertinamos vienu ar kitu ornamento elementu ar motyvu istorinės šaknys, jų ryšys su tam tikros epochos pasaulio realijomis. Dėl to gerokai nukenčia išvadų pagrįstumas. Matyt, viena iš priežasčių yra archeologų specialistų, gebančių tyrinėti keramikos ornamentiką kartu su tam tikro istorinio laikotarpio reiškiniais, nepakankamos pastangos. Tuo požiūriu R. Rimantienės monografijos skyrius apie senųjų Nidos gyventojų pasaulėvaizdžio pėdsakus nemaža dalimi užpildo šių klausimų spragas. Mūsų nuomone, autorė visiškai įtikinamai paaiškina keramikos ornamentų sužetetus, jų glaudžias sąsajas su žemdirbystės kultais. Daugelis samprotavimų leidžia teigti, kad egzistavo ir protėvių kultas. Įdomūs R. Rimantienės pastebėjimai dėl skaičiavimo sistemų. Jos nuomone, buvo dvi tokios sistemos — trejetainė ir ketvirtainė. Abi siejamos irgi su senųjų gyventojų pasaulėvaizdžiu.

Paskutiniame skyriuje nurodoma gyvenvietės chronologija, pa-

grįsta radiokarboninėmis ir paleogeografinėmis datomis. Šiais duomenimis, gyvenvietė egzistavo nuo III tūkstantmečio pabaigos iki II tūkstantmečio prieš mūsų erą pirmųjų amžių. Pamarių kultūros gentis R. Rimantienė laiko jau susiformavusiais baltais, negana to, šios kultūros atsiradimą sieja su vakarų baltų išsiskyrimu. Sutikti su autorės nuomone, kad Pamarių kultūra buvo svarbus brūkšniuotosios keramikos kultūros formavimosi komponentas, visgi gana sunku. Mūsų nuomone, įtikėtinė brūkšniuotosios keramikos kultūros ryšys su neolitinės Narvos kultūros tradicijomis. Šiam teiginiui patvirtinti pateiksime tik vieną prielaidą. Vėlyvajame neolite, kai paplito Pamarių kultūra, vyraujančia ji tapo vakarų Lietuvoje ir, matyt, vakarų Latvijoje, o rytų Lietuvoje ir rytų Latvijoje pasireiškė gerokai silpniau, vyraujančias pozicijas išlaikė Narvos (vėlyvoji Narvos) kultūra. Taigi, atrodo, baltų kilmė sietina ne tik su Pamarių, bet tam tikra dalimi ir su ankstyvesne Narvos kultūra.

Nauja R. Rimantienės monografija įvedė į mokslinę apyvertą gausią ir įvairią archeologinę medžiagą. Didelį indėlį į vėlyvojo neolito tyrinėjimus mokslininkė įnešė jau anksčiau, kai pasirodė monografijos apie Šventosios gyvenvietes (1979, 1980 m.). Nidai skirta knyga puikiai papildė ir praplečia mūsų žinias apie Pamarių kultūrą. Lietuvos, taip pat ir viso Pabaltijo archeologijos mokslas, išėjus šiai monografijai, praturtėjo dar vienu atraminiu neolito paminklu, o Europos istoriografija, liečianti virvelinės keramikos kultūros tyrinėjimus, pasipildė nauju vertingu darbu.

Andris V a s k a s

La cristianizzazione della Lithuania: Atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387—1987).— Roma, 24—26 Giugno 1987: Atti e documenti, 2 / Pontificio comitato di scienze storiche; Ed. P. Rabikauskas. Vaticano, 1987. 307 p.

Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejaus proga Vatikano Grigaliaus universitete buvo surengtas tarptautinis istorikų kolokviumas. Popiežius Jonas Paulius II atsiuntė sveikinimo laišką, kuriame pažymėjo, kad jo širdžiai brangi lietuvių tautos praeitis ir dabartis ir kad jis nori matyti lietuvių krikščioniškosios Europos tautų šeimoje. „Jaučiausia Romos Bažnyčios duktė“ savo tikėjimu, šventumu ir glaudžiais ryšiais su Šv. Sostu įrodė esanti to verta. Popiežius Jonas Paulius II užsiminė apie Lietuvos krikšto aplinkybes. Anot jo, pagoniškoji Lietuva turėjo krikščionių religiją slavų gyvenamuose regionuose. Ji nepersekiojo krikščionių. Dėl pavėluoto Lietuvos krikšto kaltas „politinis-institucinis priešiškus tarp tų, kurie atstovavo krikščioniškajai Europai, ir Lietuvos valdovų, kurie jautėsi stiprūs, savarankiški ir pavydžiai saugojo savo laisvę ir suverenitetą“.

Popiežiai rėmė pirmuosius krikščionybės sumanymus Lietuvoje. Bet krikščionybės šviesa atvėrė didysis kunigaikštis Jogaila. Priėmė

krikščionybę lietuviai praturtėjo intelektualiai ir dvasiškai, o ji padėjo jiems tobulinti meną ir mokslą. Popiežius Jonas Paulius II kvietė kolokviumo dalyvius stiprinti istorinę atmintį.

Kolokviumo pranešimų pagrindu ir atsirado recenzuojama knyga — straipsnių rinkinys. Knygoje vyrauja siužetai apie mėginimus apkrikštyti Lietuvą ir Lietuvos krikštą 1387 m., Lietuvos bažnytinės organizacijos sukūrimą, santykius su Šv. Sostu, lenkų ir vokiečių vienuolių bei kunigų misijų veiklą, viduramžiais sukurtą misijų teoriją ir praktiką, katalikų ir stačiatikių santykius, pagonių Lietuvos valdovų bažnytinę politiką, santykius su Vokiečių ordinu.

Knygoje nesiekiami aiškinti vėlesnių nei XIV a. pabaigos aktualijų. Ji svarbi ne tik dėl to, kad bibliografiškai susumuoja darbus ir iki šiol buvusias idėjas dėl Lietuvos krikšto. Ji skelbia naujas tezes, naujai vertina įvykius. Mums tai labai svarbu, nes pastaraisiais dešimtmečiais gerokai atsilikome nuo pasaulinės literatūros ir užsidarėme savame kiaute. Tiesą pasakius, mažai žinome, net ką rašė katalikai lenkų istorikai. Knygoje plačiai reprezentuojama mūsų išėjimo istoriografija; dalyvauja europinio lygio istorikai, todėl jos prestižas aukštas. Rašoma italų, vokiečių, anglų ir prancūzų kalbomis. Knygos ne vien forma, bet ir turinys internacionalinis: rašo lietuvių, vokiečių, lenkų, anglų ir skandinavų istorikai. Lietuvių indėlis gana reikšmingas. Kalbų įvairumas rodo, kad knyga skirta Vakarų skaitytojui.

Marija Gimbutas. The Pre-Christian Religion of Lithuania (Iki-krikščioniška religija Lietuvoje). P. 13—25.

Baltų religija skaičiuojama nuo III tūkstantmečio iki Kristaus. Bet ji turi dar gilesnes šaknis protoindoeuropiečių (V tūkst. prieš Kristų) ir indoeuropiečių religijoje.

Rašytiniai šaltiniai pažymi tik pagonių tikėjimo reliktus. Įžymios lietuvių tyrinėtojos Marijos Gimbutienės nuopelnas tas, kad ji, remdamasi mitologijos, folkloro, kalbos ir archeologijos duomenimis, mėgina atkurti senojo tikėjimo kilmę, jo sistemą. Mokslininkės rekonstruotas indoeuropiečių dievų panteonas ir vietines šaknis turintis baltų dievų pasaulis susilaukė plataus pripažinimo. Jos siūloma rekonstrukcija grindžiama vadinamąja matristine dievių religija (iki vėlyvojo paleolito). Apie III tūkstantmetį prieš Kristų į ją įsiliejo indoeuropietiškoji, pasak mokslininkės, „valdančios klasės“, arba vyriškoji, religija. Ikiindoeuropietiškoje religijoje vyravo deivės moterys: sveikatos, laimės, gyvybės pradžios, ligos ir mirties. Dievai vyrai — metų laikų, miško, gyvulių — buvo antriniai. Iš matristinio periodo dievių autorė išskiria Laimą ir Raganą (buvo dvilypių dievių). Svarbiausia gyvybę duodanti ir kartu mirties deivė: ji vandenių, materialinių gėrybių savininkė. Ragana visuomet reiškė blogio, nakties, žiemos, mirties destruktijas. Autorė dar nurodo Gabiją — ugnies deivę ir Austėją — šeimos deivę.

Senoji indoeuropiečių religija yra vyrų religija, susijusi su žė-

me, gimimu ir mirimu bei dangaus reiškiniiais. Paminėtina Žemė motina ir jos globėja Zemyna, teikianti gyvybę, vaisingumą, prabudimą ir augimą. Žemynos brolis Žemėpatis — gyvulių globėjas. Indoeuropiečių žemdirbių ir gyvulių augintojų religija asimiliavosi su matristiniu deivių panteonu. Indoeuropiečių religija, anot autorės, yra ne vienos ideologijos pakeitimas kita, o laipsniška dviejų skirtingų kultūrų ir simbolių sistemos hibridizacija, dviejų tikėjimų sintezė.

Indoeuropiečių mitologija atspindi gyvulių augintojų ir karių pasauliūrą. Joje vyravo šviesos dievas. Tikima 4 metų laikų ir dangaus skliauto, saulės, mėnulio, aušrinės dievais. Perkūnas — žaibo dievas, tvarkos, teisingumo vykdytojas ir baudėjas; Velnias — požemio pasaulio dievas. Apskritai Dievas yra protas, teisybė, šviesa. Kitas vyriškų dievų sluoksnius atspindi karių ir gyvulių augintojų ideologiją. Baltų religijos variantai reikšmingi savo pietišku, jautrumu ir giminiški indų vedizmui.

Manfred Hellmann. Die Pápste und Litauen (Popiežiai ir Lietuva). P. 27—61.

Lietuviams žinomas vokiečių istorikas Manfredas Helmanas parengė straipsnį apie Lietuvos santykius su Sv. Sostu XIII—XIV a. Šį klausimą jau daug kas nagrinėjo, ypač po to, kai 1860 m. Augustinas Teineris (Theiner) paskelbė popiežių bulių tomą, o dabar lenkų istorikai vyras ir žmona Kurasiai (Kuraš) jau išspausdino I—III t. „Bullarium Poloniae“ (iki 1417 m.). Tiesa, čia bulės daug kur pakeičiamos jų registrais.

Mindaugo krikšto ir karūnavimo klausimo aplinkybės jau žinomos. Apie jas rašė kunigas ir istorikas Juozapas Stakauskas monografijoje „Lietuva ir Vakarų Europa XIII amž.“ M. Helmanas nemini šio darbo. Mažai jis užsimena ir apie Rygos arkivyskupo Alberto bažnytinę intervenciją dėl Lietuvos krikšto ir jo siekimą pajungti Lietuvos bažnyčią Rygos arkivyskupijai (p. 41). Remdamasis Zenonu Ivinskiu, autorius teigia, kad Mindaugo sostinė buvo Kernavė. Vyskupija buvo labai trumpai — 1254—1259 m. M. Helmanas neabejoja Mindaugo užrašymų Ordinui autentiškumu. Jis pabrėžia, kad Livonija pasitenkino Žemaitija ir netrukdė kurti krikščionišką Lietuvos valstybę, priešingai, skatino ją (p. 42). Bet Mindaugas atsimetė nuo krikščionybės po Durbės mūšio ir susidėjo su pagonimis žemaičiais (p. 43). Popiežius buvo leidęs Mindaugui vainikuoti karaliumi savo sūnų, t. y. įtvirtino karaliaus sosto paveldėjimą, ir net skyrė jam iš Kijevo valstybės palikimo užvaldytą dalį (p. 45). Tai buvo imponuojanti Lietuvos valstybės teritorija (nors ir be žemaičių! — M. J.). Galėjo būti, anot autoriaus, imponuojanti Lietuvos istorija. Deja, esą dėl žemaičių ir Mindaugo kaltės tai neįvyko.

Apie Gedimino santykius su Sv. Sostu M. Helmanas daugiau neprideda, negu buvo pasakęs Kurtas Forstreuteris. Gedimino krikšto iniciatyva skiriama Rygos pranciškonams ir jų sandėriui su Vilniaus

pranciškonais, bet jie buvo gavę žodinį Gedimino sutikimą. Gediminas miręs 1340—1341 m. žiemą. Vakarai, anot autoriaus, mažai žino faktų apie LDK teritorijos augimą ir ypač apie Kijevo palikimo užėmimą. M. Helmanas labiau akcentuoja Kęstučio negu Algirdo, tikrojo Lietuvos valdovo, veiklą. Pabrėžiama nauja popiežiaus Klemenso VI iniciatyva, siekiant apkrikštyti Lietuvą. Nuo 1350 m. spalio 17 d. popiežius mėgino veikti Lietuvą jau ne per Rygos bažnytinę provinciją, kaip buvo iki tol, o per Gnezno arkivyskupą ir Lenkijos karalių Kazimierą III. Kęstučiui (po Mindaugo antrą kartą) buvo siūloma karaliaus karūna. Kęstutis kaltinamas ir dėl 1357—1358 m. teritorinių siekimų Prūsijoje ir Livonijoje (p. 55), o tai kėlė jau apskritai Ordino egzistencijos problemiskumą. Krikštas pagaliau atėjęs į Lietuvą ne popiežiaus iniciatyva, o todėl, kad vienu metu neliko dviejų įžymių Lietuvos pagonių — 1377 m. Algirdo ir 1382 m. — Kęstučio. Kęstutis atsisakė popiežiaus tarpininkavimo — Šv. Petro sostu globos ir Lietuvos karaliaus vainiko. Du kartus (Mindaugo ir Kęstučio) prarasti geri šansai sukurti savarankišką krikščionišką Lietuvą (p. 57). Jogailos personalinė unija ir lenkų bažnytinė Gnezno provincija panaikino tiesioginį ryšį su Šv. Petro sostu. Sunkiai ir skausmingai į Lietuvą, paskutinę Europos pagonių šalį, ėjo krikštas. Bet krikščionybė Lietuvoje greitai prigijo ir įleido gilius šaknis. Autorius nė žodžiu neužsimena apie Vokiečių ordino kaltę dėl vėlyvo Lietuvos krikšto ir apskritai vengia minėti du šimtus metų trukusią kovą.

Popiežių politika Lietuvos atžvilgiu vaizduojama tik geranoriška, tačiau buvo ir konfliktų. Ne tik Ordinas, bet ir Lenkijos karalius Kazimieras naudojo kryžiaus karų dalyvius prieš Lietuvą. M. Helmanas nepasako, kad popiežių bažnytinė politika, organizuojant karinę prievartą prieš pagonis, buvo neteisinga.

Rasa Mažeika. The Relations of Grand Prince Algirdas with Eastern and Western Christians (Didžiojo kunigaikščio Algirdo ryšiai su Rytų ir Vakarų krikščionimis). P. 63—84.

Pagoniška Lietuva nebuvo visai izoliuota nuo krikščioniškojo pasaulio. Ji ne tik toleravo krikščionybę, bet ir palaikė su ja daugelį ryšių. Rasa Mažeikaitė aptarė Algirdo ir Kęstučio sutartis nuo 1351 iki 1358 m. su Lenkija, Vengrija ir net su Vokiečių ordinu ir plačiau sustojo prie 1358 m. Lietuvos valdovų derybų su imperatoriumi Karoliu IV dėl Lietuvos krikšto. Paskutiniaisiais metais apie tai lenkų istorikė Irena Karvasinska paskelbė imperatoriaus Karolio IV bules „Cultus et cognitio“ (kn. Studia z dziejów średniowiecznej kultury. W-wa, 1976. S. 233—249), kviečiančias Lietuvos valdovus krikštytis. Kanadoje gyvenanti ir dirbanti R. Mažeikaitė plačiau interpretavo šį įvykį. Be Hermano Vartbergės, ji panaudojo dar ir Henrio Diessenhoveną bei Henrio Rebderfo kronikų žinias, taip pat vokiečių 1409 m. skundą bei lenkų šaltinius. R. Mažeikaitė mano ir tai pakankamai įrodo, kad reikalo iniciatorius buvo Lenkijos karalius Kazimieras, kuris paskatino popiežių, o šis — imperatorių (1358 m. balandžio 21 d.

imperatoriaus atsakymas į popiežiaus pasiūlymą). Lietuvos valdovai priėmė derybas. Jos vyko 1358 m. spalio pradžioje ir baigėsi 1359 m. vasario mėn. Vroclave, dalyvaujant imperatoriui Karoliui IV, Prachos arkivyskupui Ernestui, karaliui Kazimierui ir Ordino atstovams, taip pat Lietuvos kunigaikščiui. Ne visai aiškus lietuvių reikalavimas: gražinti jiems Vokiečių ordino žemes su Karaliaučiumi ir Ryga ar tik tam tikras Ordino pilis. Kronikų teiginiai skiriasi. Vėlesnė, 1409 m., Ordino lietuvių pozicijos tame pasitarime interpretacija buvo tokia: „Lietuviai juokėsi ir šaipėsi, ir darė reikalą pajuokos objektu“ (Codex epistolaris Vitoldi (CEV). P. 997). Ordinas tą pasitarimą laikė jį įžeidžiančiu dalyku. Autorė tokią Algirdo poziciją aiškina siekimu to meto pastangomis nugalėti beirstančią Aukso ordą ir pajungti rusų žemes. Deryboms su Vakarais buvęs nepalankus metas. R. Mažeikaitė vadina tai lietuvių „ambicingą programą“.

Kitą straipsnio dalį autorė paskyrė legendai apie Vilniaus trijų lietuvių, priėmusių stačiatikių tikėjimą, mirtį kankinio mirtimi.

Michał Giedroyc. Lithuanian Options Prior to Kreva (1385) (Lietuvių pasirinkimo teisė iki Krėvos (1385). P. 85—103.

Autorius pasirinko jau seniai istorikų gvildenamą temą, bet sprendžia ją naujai, savitai ir su didele erudicija. Jis aptarė Lietuvos valdovų (pradedant nuo Gedimino) politinį ir karinį balansavimą tarp Vakarų ir Rytų. Autorius (beje, kilęs iš gerai Lietuvoje žinomos Giedraičių giminės) mano, kad į Lietuvos valdovų sprendimus reikia žiūrėti ne Lietuvos kaimynų akimis, kaip tai buvo daroma, o pačių lietuvių mąstymu ir apsisprendimu. M. Giedraitis seka ryšį tarp lietuvių karo su kryžiuočiais ir LDK susidarymo ir jos teritorijos išplėtimo, ką neretai vadina Lietuvos stabilizacija rusų žemėse. Ne tik rusų žemės, ilgai neturėjusios vienijančio centro, bet ir Lenkija buvo geras grobis „prityrusiai Lietuvos užpuolikų mašinai“. Dėl rusų žemių autorius mano, kad joms Lietuvos valdžia buvo geresnė alternatyva negu Orda ar riurikaičių konfliktai. Tai siejasi su žinoma rusų istorikų teze, kad Lietuva rusų žemėms — „naimenše zlo“. Lietuvos valdovų valdymo menas ir pasireiškė balansavimu tarp Vakarų spaudimo ir savos Rytų ekspansijos. Vytenis ir Gediminas sukūrė vadinamąją Lietuvos „dinaminės pusiausvyros doktriną“, todėl jų laimėjimus ir galima paaiškinti ja. Gedimino nuopelną ir sudaro tai, kad jis mokamai derino tą dinaminę pusiausvyrą, naudodamas jėgą ir diplomatiją ne tik politikoje, bet ir religijoje. Jis derėjosi ir Romoje, ir Konstantinopolyje ir nuolat balansavo (p. 88). Algirdas paskelbė, kad visos rusų žemės turi priklausyti Lietuvai. Tai buvo jo iššūkis, mestas Maskvai. Algirdas naudojo vien jėgos politiką („tour de force“). Jis prijungė prie Lietuvos visą kontinentą. Bet prieš jį iškilo vakarietiškoji-lotyniškoji Ordino, Lenkijos ir Imperijos sąjunga, kurią rėmė ir Avinjonas. Rytuose grasino Maskva ir Orda. Todėl Algirdo ir Kęstučio gabumai pasireiškė naujoje situacijoje: Algirdo ir Kęstučio dvivaldystė buvęs optimalus sprendimas ir labai protingas

lietuvių atsakymas į tą naują situaciją ir iššūkį. Balansavimo politika pakilo į naują etapą. Bet čia pat M. Giedraitis pastebi, kad Lietuvos valdovai per daug užsimojo ir nebeįveikė padėties, ypač eidami į konfliktą su Maskva. Kulikovo mūšis tai akivaizdžiai parodė.

Autorius kalba apie vidinę Lietuvos krizę, kurią ryžosi sustabdyti Jogaila. Visų pirma akivaizdus buvo Jogailos posūkis į vakarus, t. y. jo 1382 m. Dubysos sutartis, kuria Ordinui už taiką atiduota Zemaitija. Jis nurodė, jog buvo mėginta anksčiau, 1251, 1358 m., susitarti su Ordinu. Tokio susitarimo privalumas — valstybės sustiprėjimas. Lietuviai žinojo, kad gaus vokiečių technologiją ir prekiaus su jais (Gedimino laišakai). Jogaila taip pat matė tą vokiečių privalumą. Bet dėtis su Ordinu reiškė Lietuvos kapituliaciją. Vilniuje, sako M. Giedraitis, suprato vokiečių modelį — Lietuva ne tik be žemaičių, bet ir be lietuvių. Jie tiesė rankas net į rusų žemės. Vytautas siekęs dar manipuluoti, o Jogaila iš karto suprato pavojų, kad Marienburgas tęsė šimtmečio politiką. Vytautas turėjo susitaikyti ir paremti Jogailą. Taigi valdovai suprato, kad sąjunga su Ordinu neįmanoma. Reikėjo ieškoti naujų partnerių, kitų variantų. Sąjunga su vokiečiais reiškė netekti savo gimtosios žemės. Vienų pasipriešinimas taip pat buvo nerealus. Tai būtų buvusi masinė savizudybė. Partneris prieš Ordiną, kai atkrita sąjungos su Ordinu variantas, turėjo būti stiprus. Liko dvi galimybės — Maskva ir Krokva. Su Maskva skyrė galima jos hegemonija rusų žemėms ir greitos karinės pagalbos nebuvimas (p. 97, 102). Kol kas Maskva ir Vilnius, du rusų žemių centrai, buvo lygūs, išbalansuoti. O ateičiai reiškė lietuviams palaidoti save. Liko vienintelė ir geriausia išeitis — sąjunga su Lenkija. Bet ir ji turėjo savo plusų ir minusų. Plusai: 1) Lenkija — tinkamiausias partneris kare su Ordinu; 2) krikščioniškasis katalikų tikėjimas ateina į Lietuvą be Ordino tarpininkavimo; 3) Lietuvos valdovas gauna Lenkijos karūną; 4) sprendžiamas ginčas su Lenkija dėl Volynės. Minusai: 1) neišvengiamas Lietuvos suvereniteto praradimas ir jaunesniojo partnerio pavojus; 2) galima ortodoksų daugumos Lietuvos valstybėje opozicija unijai; 3) sunkumai dėl dviejų valstybių etninių ir kultūrinių skirtumų. Čia galimas nepasitikėjimas. Prieštaravimų derinimas vyko taip: Lietuva — jaunesnysis partneris, bet valdovo dinastija iš Lietuvos. Religijų sugyvenimas ir stačiatikiškai nekrikštijami.

Taigi, atsisakius vokiško varianto, liko ieškoti partnerio arba gintis nuo vokiečių vieniems. Iki galo gintis vieniems, M. Giedraičio manymu, buvo nerealu.

William Urban. The Teutonic Order and the Christianisation of Lithuania (Vokiečių ordinas ir Lietuvos krikštas). P. 105—135.

Tai istorinė Lietuvos ir Ordino santykių nuo Mindaugo iki Jogailos laikų sintezė, kurioje yra ir originalių minčių. Vokiečių ordinas laikė save bažnyčios tarnu, bet jo statusas leido jam likti nuo bažnyčios tiesiogiai nepriklausomam. Bažnyčia reikalavo „mylėti prie-

šą“. Bet Ordino taikomas pagonių atvertimo metodas atspindėjo ne Naująjį, o Senąjį Testamentą. Riterių veikla pagonių žemėse sunkiai paaiškinama. Reikėjo „mentaliteto gimnastikos“ arba cinikų ir veidmainystės. Teutonai laikėsi kryžiaus karų tradicijų. Buvo diskutuojama ne dėl pagonių atvertimo metodų, o dėl žemių valdymo. Autorius linkęs paremti mūsų istoriką Juozą Jurginį, rašiusį, kad lietuvių visuomenės silpna feodalizacija ir socialiai laisvų žmonių sluoksniš priešinosi pažengusiai germanų feodalinėi visuomenei, susietai pareigomis, mokesčiais ir tarnybomis. Vietos nobiliai negalėjo pakilti iki grafų ir markgrafų lygio. Pirmieji pagonių žemių valdovai buvo vyskupai, bet jie nepajėgė egzistuoti be riterių, todėl ir įvyko jų subordinacija Ordinui, reikalaujanti net popiežiaus įsikišimo.

Zemaičių reikšmė Ordino istorijoje trejopa: dvejopa tarp dviejų jo šakų, krikščioniškų teritorijų žiede ir galima strateginė bazė prieš lietuvius. Vargu ar galima sutikti su Viljamo Urbano teiginiu, kad vokiečių riteriai neprovokavo karo ten, kur jiems nebuvo grėsmės (p. 114). Žemių siekimas jau buvo nuolatinė karo provokacija. Kviesčių riterių problema atsiradusi maždaug nuo 1326 m. ir susijusi ne tiek su žemių užkariavimais, kiek su riterių turnyrais pačioje pagonių širdyje.

Vokiečių ordino siekimų galutinis tikslas esą buvusi tik Žemaitija (p. 120). Su tokiu teiginiu taip pat negalima sutikti. Kokie autoriaus argumentai? Aukštaitija retai minima Ordino pretenzijose. Ordinas esąs norėjęs tik įtakos Lietuvai, o ne visos jos žemių. Nesibaigiantys karai, neteisingai perskaityti dokumentai ir šių dienų politika sudaro esą tokį įspūdį, jog Ordinas norėjęs visos Lietuvos. Kryžiuočiai esą nebuvo linkę plėsti karinių operacijų, o norėję derybomis atvesti Lietuvos valdovo šeimą į krikščionybę. Jie gerai žinoję ir Lietuvos jėgą. Visos pagonių derybos su popiežium turėjusios tikslą tik laimėti laiko. Ordino karas prieš rusus vykęs tik todėl, kad jie padėjo pagonims lietuviams (p. 123). Kiek plačiau V. Urbanas aptarė Jogailos politiką. Anot jo, tai nebuvo geras karo vadas, netgi be tvirtų religinių principų ir asmenybė neįspūdinga. Jis geras konspiratorius, todėl ir susidorojęs su Kęstučiu, kuris nenumatė jo sąmokslą (p. 124). Jogailą nuo Kęstučio keršto išgelbėjo tik Prūsijos ir Livonijos pajėgos, ir už tai atsidėkodamas jis 1382 m. užrašė žemaičius (p. 123). Paskui ryžosi dvigubam žaidimui — rėmėsi pagonimis ir rusais ir derėjosi su katalikiška Lenkija.

Ordinas vienas esą nebuvo grėsmingas Lietuvai, o kartu su Vytauto jėgomis kelė grėsmę Jogailos valdžiai Lietuvoje (p. 128). Jei nebūtų Ordino ir jei nebūtų Vytauto, Jogaila vis vien būtų siekęs Lenkijos karūnos. Ir kataliku tapo dėl to, kad pasidarytų Lenkijos karaliumi (p. 129—130). Šis teiginys taip pat diskutuotinas, nes Jogaila į sąjungą su Lenkija žiūrėjo visų pirma kaip į jo nekenčiamą Ordino pražūtį. Autorius Jogailos diplomatinio genialumo laikė tai, kad šis sugebėjo išsklaidyti savo priešų sąjungą — Ordinui 1404 m. atidavė Žemaitiją, o Vytautui — 1392 m. Lietuvos Kunigaikštystę. O tai leido jam susitelkti Lenkijos politikai (p. 132). Vokiečių or-

dino vienintelis nuopelnas Lietuvos christianizacijos istorijoje esą tai, kad jis kryžiaus karais paskatino uniją ir krikštą ir sergėjo nuo itin lėtos lietuvių christianizacijos ir galimo atsimetimo. Paskuiškilo jo egzistencijos prasmė.

Jerzy Kłoczowski. La Pologne et la christianisation de la Lituanie (Lenkija ir Lietuvos christianizacija). P. 137—157.

Autorius teigia, kad Kazimiero valdoma (1333—1370) Lenkijos valstybė išgyveno renesansą ir glaudžiai bendradarbiavo su bažnyčia. Vyko katalikų bažnyčios ekspansija į rusų (Haličo) žemes, buvo įkurta Lvovo arkivyskupija (1375 m.) rusų žemėms. Suaktyvėjo pranciškonų ir dominikonų misionieriai. Pirmoji Kazimiero žmona Aldona Ona, Gedimino duktė, galvojo apie krikščionybę Lietuvoje (p. 141). 1349 m. popiežius pasiūlė Gnezno arkivyskupui rengti kunigus Lietuvai, ir tai buvo Kazimiero iniciatyva. Ir 1358 m. Lietuvos krikšto sumanymas atsirado Kazimiero siūlymu. Taigi 1385 m. unijos idėjiniai pamatai buvo rengiami seniai.

1385 m. unija reiškė ne tik dviejų valstybių sąjungą prieš Ordiną, bet ir lenkų valdžios įtvirtinimą rusų žemėse (p. 142). Čia turima mintyje Podolė ir Volynė. Lietuva iki tol ėjo rutenizacijos keliu, bet unijai pasirinko katalikišką Lenkiją (p. 143). Lemiamą žodį tarė lietuviai, kurie visoje valstybėje sudarė ne daugiau kaip 20—30%. Katolicizmas, turint mintyje Ordino pavojų ir rusų stačiatikių grėsmę, tapo svarbiausiu Lietuvos politikos dalyku. Tos epochos unikumai — suderinti Jogailos ir Vytauto veiksmai iki pat 1430 m. Abu jie siekė išsaugoti uniją ir katalikybę (p. 144). Ypač svarbus politinė Lietuvos problema buvo katalikų ir stačiatikių santykiai, reikalavę didelės valdovų išminties (p. 153). Reikėjo išsaugoti krašto politinę vienybę, esant išskirtinai privilegijuotiems lietuvių katalikams.

Kaip tokiu atveju reikėjo suderinti lietuvių katalikų interesus su visos valstybės, netgi su pagonių žemaičių interesais? Vytauto politinė išmintis skatino katalikų ir stačiatikių bažnytinę uniją. Dėl išmintingos Vytauto bažnytinės politikos ir tradicinės lietuvių tolerancijos buvo išvengta lietuvių katalikų ir stačiatikių rusų konflikto. Tai ne vien bažnytinės politikos, bet ir religinės kultūros klausimas.

Lietuvoje iš karto, dar 1387 m., kilo problema, ar reikia iš naujo krikštyti stačiatikius, ar jiems suteikti politines teises vėliau, ar leisti mišrias vedybas ir pagaliau ar leisti stačiatikiams laisvai išpažinti religiją ir statyti kulto pastatus. 1420 m. Lenkijos sinodas, kuriame dalyvavo ir Vilniaus vyskupas, uždraudė schizmatikams statyti Lenkijoje cerkves be katalikų vyskupų leidimo (p. 154). Norėta pašalinti nekatalikus iš svarbiausių valstybės postų. Ir Lietuvoje dignitorių postai Vilniaus ir Trakų vaivadijose buvo rezervuoti tik katalikams. Nors teologai ir reikalavo stačiatikius iš naujo krikštyti, Jogaila ir Vytautas elgėsi atsargiai, nevertė priimti katalikų tikėjimą, t. y. stačiatikius laikė krikščionimis. Garsi Vytauto formulė

„a który nychce, on będzie w swej wyerze“. Žinome, kad LDK stačiatikių bažnyčia prašė juos neversti priimti antro krikšto. Vytautas gynė katalikų bažnyčios nepriklausomybę (lygiai kaip ir politinę Lietuvos nepriklausomybę!) visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Jis siekė nominuoti ištikimus sau vyskopus, kurti Lietuvos bažnytinę provinciją, t. y. integruoti vyskupijas į savo bažnytinę metropoliją. Bet čia sutiko didžiulę lenkų opoziciją. Vytautas buvo didis politikas, bet ir realistas, todėl lenkams darė kompromisą — atsisakė bažnytinės provincijos reikalavimų, bet už tai per vyskupus kontroliavo savų bažnyčių veiklą (p. 151). Autorius primena ir intelektualinės Lietuvos elito formavimą XV a. pradžioje (p. 153), gal ir pakartodamas kun. Jano Fijaleko prieškarinius duomenis.

Tadeusz Krahel. Die anfängliche Organisation der Kirche in Litauen (Pradinė bažnyčios organizacija Lietuvoje). P. 159—174.

Straipsnis skirtas atskleisti bažnytinės organizacijos pradžią po Lietuvos krikšto. Apie Mindaugo krikštą ir vyskupiją Tadeušas Krahelis kalba prabėgomis. Neaišku kuo remdamasis, tvirtina, kad Mindaugas karūnuotas Naugarduke (p. 160). Nežinome nė vyskupo Kristijono veiklos. Autorius remiasi Pauliaus Rabikausko teiginiu, kad lietuvių tautos krikšto iniciatorius buvo Jogaila (p. 163). Jis pats dalyvavo krikštijant, mokė tikėjimo tiesų, pastatė Vilniaus katedrą ir įkūrė pirmąsias parapijas (p. 163). Nėra šaltinių, liudijančių, jog Vilniaus vyskupija iš pradžių būtų priklausiusi lenkų bažnytinei provincijai (p. 164—165). Pirmą kartą apie tai kalba popiežiaus Jono XXIII 1415 m. vasario 17 d. bulė, o apie Žemaičių vyskupiją — 1427 m. birželio 1 d. popiežiaus Martyno V bulė. Bet lieka neaišku, kas buvo dvių Lietuvos vyskupijų pajungimo Gnezno metropolijai iniciatorius — popiežius ar lenkų bažnytinė hierarchija. T. Krahelis aptaria Vytauto pastangas (iki 1425 m.) atskirti nuo Lenkijos Lvovo metropolijos, skirtos rusų žemėms, Vladimiro (vėliau Lucko) vyskupiją ir sujungti su Vilniaus ir Žemaičių vyskupijomis, sudarant Vilniaus metropoliją (p. 169).

Didesnė darbo dalis skirta vyskupijų vidaus organizacijai iki 1500 m. Kalbama apie pirmąsias Vilniaus vyskupijos vienuolijas ir vienuolynus.

Kaspar Elm. Der Anteil der geistlichen Orden an der Christianisierung Litauens (Dvasiškujų ordinų dalyvavimas christianizuojant Lietuvą). P. 175—203.

Pagal Sv. Augustino doktriną „fides [...] res est voluntaria non necessaria“ arba „atraci poterit homo in fide non cogit“. Kitaip ėjo krikščionybė į Lietuvą, kai ją prievarta platino Vokiečių ordinas. Kasparas Elmas paskyrė straipsnį įrodinėjimams, kad, be vokiečių riterių, buvo dar ir vienuolijų, taikiai dirbusių misijų darbą Lietuvoje. Vienuolijų veikla priartino oficialųjį Lietuvos krikštą, o vėliau jie

sėkmingai darbavosi Lietuvos lotynizacijos naudai. Autorius mini pirmuosius pranciškonus Vilniuje ir konkrečiai pranciškoną iš Rygos Henekę (Hennecke), kuris dalyvavo rengiant uniją su Lenkija. Pranciškonas Andrius — pirmasis Vilniaus vyskupas. Pranciškonai (fratres minores) Vilniaus priešpilyje turėjo Sv. Marijos bažnyčią. XIV a. pabaigoje (1398 m.) pirmą kartą paminėta Sv. Mikalojaus vokiečių pirklų bažnyčia Vilniuje. 1400 m. atsirado jų konventas Kaune, XV a. viduryje (1467 m.) — bernardinų observantų šaka, turėjusi Sv. Onos bažnyčią Vilniuje. Čia jau 1323 m. veikė ir Dominikonų (praedicatores) ordinas. 1507 m. karmelitai Vilniuje turėjo savo konventą. Senuosiuose Trakuose Vytautas įkurdinęs benediktinūs.

Dar vienas klausimas — tai ortodoksų atvertimas į katalikybę. Tą uždavinį vykdė vienuolijos. Jos siekė suvienyti bažnyčias. Bet pagoniškoje Lietuvoje gyvavo visiška tikėjimo išpažinimo laisvė, taip pat ir „plena libertas baptizandi“. Čia vienuolijoms atsivėrė platūs horizontai, nes tik Lietuvoje buvo katalikų ir stačiatikių. Lietuva pastojo kelią ortodoksams į katalikiškąjį Vakarų pasaulį. Todėl 1386 m. uniją ir 1387 m. Lietuvos krikštą autorius, remdamasis Leopoldu Ranke, jėgų Rytuose Europoje pasikeitimui prasme prilygino totorių įsiveržimui. Ordinas tuomet iš ofenzyvos perėjo į defenzyvą. Uniją labai sustiprino Lenkiją, nes ji buvo netekusi daug sričių. Ordinas prarado karo pateisinimą ir savo egzistencijos pagrindą.

Marek T. Zahajkiewicz. Théorie et pratique de l'évangélisation dans le processus de christianisation de la Lithuanie (Evangelizacijos teorija ir praktika Lietuvos christianizacijos procese). P. 205—218.

Marekas Zahajkevičius sukonkretina seną lenkų istorikų tezę, kad kryžiuočių prievartą lenkai supriešino su taikiu misijų darbu Lietuvoje. Kristaus žodžių evangelizacija viduramžiais apėmė visą Europą: iš pradžių — buvusias Romos imperijos dalis, VI a. — Angliją, VIII a. — germanus, IX—X a. — slavus. Buvo suformuluota misijų teorija ir praktika, kurios rėmėsi Sv. Augustino (IV a.) ir jo pasekėjų Alkino (Alcuin) ir Paulino II (IX a.) evangelizacijos supratimu. Sv. Augustinas pabrėžė moralės principų mokymo svarbą iki pagonių krikšto: „Populum pacificis verbis [. . .] fidem docere debent“. Paulinas II rėmėsi Sv. Mato evangelija „docete“ ir tik jo to „baptizate“. Viduramžiais sukurta misijų teorija iš karto buvo pritaikyta slavams, avarams ir kroatams, paskui (966 m.) — lenkams. XII a. suaktyvėjo christianizacija baltų žemėse. Bet lenkų įtaka čia greit žlugo: 1243 m. visa prūsų teritorija buvo padalyta į vokiečių diecezijas. Naujoje šviesoje iškilo lietuvių krikšto klausimas, rusų teritorijų aneksija ir atsirado naujas krikšto baras. Sukurta ir naujų misijų metodų. Bet nebuvo visai paneigta ir viduramžių misijų teorija. Autorius pabrėžia lenkų teologų vėlyvųjų viduramžių krikšto sampratą ir ypač išskiria Pauliaus Vlodkovičiaus kryžiuočių misijų teorijos kritiką: 1)

Ordino privilegijos prūsų ir lietuvių žemėms neteisėtos, 2) kryžiuočių karas prieš taikius pagonis — neteisingas karas, 3) negalima jėga versti pagonis krikštytis ir apskritai vartoti prieš juos jėgą, 4) vokiečių riteriai neteisėtai viešpatauja Prūsuoose, kuršių ir žemaičių žemėse (p. 209). Bet M. Zahajkevičius nepasako iki galo, jog P. Vlodkaičius teigia, kad šios žemės teisėtai turi priklausyti Lenkijos karaliui, ir tai, kad jo traktatai yra Lenkijos teisių į šiuos kraštus apologija.

Nemaža darbo dalis skirta tiesiogiai Lietuvos krikštui pagal viduramžių misijų principus (p. 213)— įtikinimas, katekizacija ir moralės principų mokymas, tik po to suaugusiųjų krikštas. Čia autorius plačiai parodo įtikinėjimo pavyzdžiais galią (nukirstas šventas medis neturi jokios antgamtinės galios, ir pagonys tuo įtiki). Gamtos jėgos negali būti identifikuojamos su pačiu Dievu. Ir pagonys lietuviai tuo įtikėję taikiai ir be prievartos. Jogailos broliai ir bajorai „in fide catholica et eius articulis ad liquidam edocti“,— sako Janas Dlugošas,— priėmė krikštą. Bet katekizacija truko 7 dienas ir vyko lietuvių kalba. Tai ir buvusi Alkino schema, kurią protokoliškai patvirtino Paulinas II.

Lenkai (po unijos) Lietuvoje tiesiogiai susidūrė su stačiatikių bažnyčia. Buvo siekiama išsaugoti modus vivendi. Bet lenkų episkopatas tuo metu pasisakė už stačiatikių rebaptizaciją (p. 217). Lietuviai ir ypač Vytautas buvo už dviejų bažnyčių koegzistenciją. 1417 m. rugpjūčio 25 d. jis rašė Konstanco visuotiniam bažnyčios susirinkimui, kad stačiatikių krikštijimas bus krikšto sakramento profanacija: „hoc modo iniuria fieret sacramento“.

Paulius Rabikauskas. La cristianizzazione della Samogizia (Žemaitijos krikštas). P. 219—233.

Autorius aptarė Žemaitijos žodžio etimologiją, jos geografinę padėtį, etninę priklausomybę, žemaičių ir lietuvių etninio bei politinio išskirtinumo bruožus. Žemaičių krikšto problema atsirado nuo Mindaugo laikų. Paulius Rabikauskas pažymėjo Rygos vokiečių įtaką tam kraštui ir net tai, kad „Vilniaus katedra (turima mintyje Mindaugo laikų.— M. J.) buvo pastatyta vokiečių bažnyčios pavyzdžiu“. Autorius pažymi Mindaugo užrašymus Ordinui Žemaitijoje ir čia pat pareiškia, kad daugelis istorikų abejoja jų autentiškumu. Kiek plačiau apsistoja prie Jogailos ir Vytauto 1382—1404 m. Žemaitijos užrašymų Ordinui. Bet dėl žemaičių priešinimosi Ordinui ir jų sukilimų prieš Ordino valdžią tuomet net nemėginta žemaičių krikštyti. Konstancie žemaičiai kaltino Ordiną nesirūpinus jų krikštu, o šis gynėsi, kad krikštijęs žemaičių kilminguosius bei jų artimuosius Marienburge ir siuntęs į Žemaitiją vienuolius ir kunigus.

Kita problema dėl žemaičių krikšto iškilo po Žalgirio mūšio ir 1411 m. Torno taikos, kai Žemaitija buvo pripažinta Lietuvai, bet laikinai — iki Jogailos ir Vytauto mirties. Autorius teigia, kad iki oficialaus žemaičių krikšto 1417 m. Ordinas, vildamasis dar turėti savo

rankose Žemaitiją, siekė dalyvauti žemaičių krikšte ir neatsisakė savo naujos bažnytinės provincijos. Po 1411 m. pirmasis Lietuvos politinis aktas, nukreiptas prieš Ordiną, anot P. Rabikausko, buvo Jogailos ir Vytauto 1413 m. kelionė į Žemaitiją ir keleto tūkstančių žemaičių apkrikštijimas. Bet žemaičių krikšto klausimas buvo išspręstas Konstanco visuotiniame bažnyčios susirinkime. Autorius atkreipė dėmesį į tai, kad žemaičių delegacija prašė jų krikštui skirti Lvovo arkivyskupą ir Vilniaus vyskupą. Suvažiavimas pritarė prašymui. Vokiečių ordino atstovai nusileido ir vis dėlto reikalavo, kad žemaičius krikštijant dalyvautų ir jų vyskupai. Susirinkimas atmetė vokiečių delegatų paaiškinimą, jog Žemaitija yra jų teritorija. Buvo nuspręsta, kad Žemaitijos administracija priklauso Romos imperatoriaus pasaulietinei valdžiai, o dvasinė valdžia priklausys būsimiems vyskupams. Nuo 1417 m. pavasario vyskupai ir jų dvariškiai 3 mėnesius krikštijo žemaičius, įkūrė Medininkų vyskupiją, paskyrė vyskupu Motiejų. Žemaitijos vyskupas iki 1427 m. priklauso tiesiogiai Romai, paskui — Gnezno metropolijai. P. Rabikauskas rašo: katalikų bažnyčios istorija nežino kito atvejo, kad vyskupija būtų kuriama bažnytinio sūvažiavimo nurodymu. Taigi Žemaitijos vyskupija yra unikalus reiškinys visoje katalikų bažnyčios istorijoje.

Tore S. Nyberg. Skandinavien und die Christianisierung des südöstlichen Baltikums (Skandinavai ir pietryčių Baltikumo christianizacija). P. 235—261.

Tore Nybergas rašo apie XII—XV a. pradžios skandinavų interesus ir dalyvavimą misijose rytiniame Baltijos krante. Tik XIII ir ypač XIV a., kai vyko Baltijos pakrantės lemiamoji krikščioninimo fazė, tame regione įsigalėjo vokiečių įtaka. Išimtis buvo lietuviai, kurie atėjo į Romą per Lenkiją. Bet autorius nurodo gerokai ankstesnę ir plačią švedų, danų veiklą nuo VIII—XI a. vikingų laikų. Danijos ir Švedijos kronikos mini skandinavų prekybą šiame regione ir pirmąsias misijas „Kori“ (kuršių) žemėse. Danai IX a. aptiko jau ankstesnės švedų veiklos pėdsakų. Danija pati priėmė krikščionybę tik X a. Anot Adomo Brėmeniečio, karalius Svenas Esdridsenas, miręs 1075 m., valdė Kuršą (Churland) ir ten turėjo pastatęs bažnyčią savo pirkliais. Vėdai (kai kas juos laiko baltais) greičiau buvę pietų finai.

Posūkis į skandinavų misijų ekspansiją įvyko XII a. viduryje; švedų karalius Erikas (šventasis), nukankintas 1160 m., turėjo žemių į pietryčius nuo Suomijos. Danija pasidarė labai aktyvi misijų dalyvė, kai 1104 m. Lunde buvo įkurta arkivyskupija ir bažnytinė provincija visam Baltijos rytų pakraščiiui (prūsai, lyviai, estai ir patys suomiiai). Danų misijos veiklos atrama tapo Saremos sala.

Vokiečiai savo ekspansiją XII a. viduryje pradėjo iš Brėmeno ir Liubeko ir įsitvirtino Gotlando saloje. Vėliau pasiekė Dauguvos žiotis. 1202 m. įsteigė Vokiečių karinį ordiną „Fratres militiae Christi de Livonia“, 1200 m. įkūrė Rygą. Nuo XIII a. pradžios vokiečių misi-

jų veikla ėmė vyrauti. Bet Lundo danų arkivyskupija dar mėgino išlaikyti Pabaltijį (p. 239—240). Tik energinga vyskupo Alberto ranka sulaikė danų skverbimąsi ir įtaką. Autorius pamini ir pietinę danų veiklos sferą, ryšius su Lenkija prie Vyslos žiočių (p. 241). Danų misijos variantas — vienuolynų sistema (p. 242). Danams pavyko įsitvirtinti Estijoje. Jie 1219 m. įkūrė Talino pilį (p. 244). Tai buvo Lundo arkivyskupo sufraganija. Popiežiaus legatas Vilhelmas iš Modenos (nuo 1225 iki 1242 m.) mėgino padalyti misijų objektus pagonių kraštuose tarp Ordino, švedų ir danų. Bet dėl vokiečių didėjančios ekspansijos skandinavai buvo priversti trauktis. Vokiečiai neįsileido jų nei į Padauguvį, nei į Panemunius, nei į Pavyslį. Sių upių baseinus XIII a.—XIV a. pradžioje užvaldė vokiečių pirkliai. Vokiečiai pakeitė jėgų santykį. Danų veikla šiaurės Estijoje tapo apribota, o po 1346 m. jie pasitraukė ir iš Estijos, užleido vietą vokiečiams. T. Nybergas pažymi, kad 1419 m. mėginta sudaryti Lenkijos ir Lietuvos valstybių uniją su skandinavų šalimis (p. 259).

Algimantas Kajackas. History and Recent Archeological Investigations of Vilnius Cathedral (Istorija ir naujausi Vilniaus katedros archeologiniai tyrimai). P. 263—279.

Autorius pateikė istorinę Vilniaus katedros tyrimų, kuriuos atliko lenkų mokslininkai Julius Kłosas ir Stanislavas Lorencas, apžvalgą ir plačiau apsistojo prie katedros požemių 1960, 1973, 1974 ir 1984 m. archeologinių kasinėjimų. Juos vykdė archeologas Albertas Lisanka ir architektas Napalys Kitkauskas. Įspūdingų atradimų padaryta 1984 m., kai buvo vedama kondicionavimo sistema ir prieš tai atlikti kruopštesni archeologiniai tyrinėjimai. Algimantas Kajackas remiasi skelbta tų atradimų medžiaga. Katedros šiaurės navoje tarp 2 ir 4 piliorių rasta trinavio mūrinio kvadratinio pastato liekanų (22,7 × 22,4 m). Svarbi datavimo problema, nes iškyla klausimas dėl Mindaugo diecezijos ir jos katedros vietos. Autorius pateikia šiuos argumentus įrodyti, kad tai ir buvo Mindaugo laikų katedros liekanos: 1) rasti griuvėsiai yra XIII a. bažnyčios; tai rodo architektūrinę konstrukciją, plytos, jų rišimas ir dekoras, 2) istorijos šaltiniai — 1251 ir 1252 m. popiežiaus Inocento IV laišakai, iš kurių matyti, kad Mindaugas rengėsi naujai diecezijai statyti katedrą, 3) vėlesni (1388 ir 1389 m.) Vokiečių ordino laišakai bei jų prokuratatoriaus 1416 m. pareiškimas, kad Mindaugas Vilniuje buvo pastatęs katedrą.

Kitas, bet hipotetiškesnis klausimas dėl toje vietoje po Mindaugo atsimitimo nuo krikščionybės ir jo mirties buvusios pagonių šventyklos. Perkūno šventyklą katedros vietoje mini J. Dlugošas su M. Strijkovskiu ir net popiežius Urbonas VI 1388 m. kovo 12 d. bulėje. Bet vargu ar šventykla galėjo būti buvusios ir apleistos katedros vietoje.

Baigiant knygos apžvalgą, kyla visus dominantis klausimas: kodėl gi Lietuvos krikštas taip smarkiai vėlavo. Knyga neduoda vienintelio atsakymo. Atsakymus galima suskirstyti į tris grupes:

1) dėl politinių Ordino ir Lietuvos valstybės santykių, egoistinių Ordino siekimų užvaldyti pagonių žemes ir sukurti jose savo — Rytų vokiečių — valstybę, 2) dėl vokiečių pažengusio feodalizmo ir vos bepradedančios feodalizuotis lietuvių bendruomenės socialinių prieštaravimų; pagonys, gynę visų pirma socialinę laisvę nuo vokiečių feodalų, nenorėjo priimti jų valdžios ir religijos, 3) pagonių lietuvių, ypač žemaičių, užsispyrimas išlaikyti savo dievus.

Gavome labai reikalingą ir turiningą knygą, kuri praplečia mūsų akiratį ir skatina naujoms paieškoms.

Mečislovas Jučas

Rimantas Vėbra. Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje: Socialinės struktūros bruožai.— V.: Mokslas, 1990. 269 p. 6000 egz.

R. Vėbra savo ilgamečius tyrinėjimus (skelbtą ir neskelbtą medžiagą) apibendrina nauja monografija apie socialinę lietuvių visuomenės struktūrą tautinio atgimimo laikotarpiu. Knygoje yra jau anksčiau girdėtų teiginių ir visai naujos medžiagos. Norėčiau atkreipti dėmesį į tai, kas, mano nuomone, joje naujusia ir dabartiniam skaitytojui įdomiausia. Tai pirmojo skyriaus „Caro vyriausybės politika Lietuvoje“ poskyriai apie tautinę religinę priespaudą, stačiatikių dvasininkijos visuomenines pozicijas Lietuvoje ir rusų liberaliosios valdininkijos požiūrį į lietuvių klausimą. Šios problemos lietuvių literatūroje nedaug analizuotos, gal išskyrus paskutiniąją, nes stalinizmo ir stagnacijos laikotarpiu vengta liesti tai, kas neigiamai vertina „vyresniojo brolio“ kad ir praeities veiksmus. Atvirksčiai, ieškota broliškų sąsajų tolimoje ir tautų draugystės — netolimoje praeityje.

Norėdamas išsiaiškinti, kokią vietą stačiatikių dvasininkija užėmė caro vyriausybės Lietuvoje įvestoje tautinio kolonijinio engimo sistemoje, R. Vėbra pažymėjo, kad stačiatikybė buvo vienas iš trijų svarbiausių principų, kuriais numatyta nutautinti Rusijos imperijos pakraščius. Tai stačiatikybė, vienvaldystė ir tautiškumas (paskutinį terminą autorius nežinia kodėl keičia į liaudiškumą). Stačiatikybei carizmo politika skyrė, pirma, svarbiausią uždavinį. Siekdama įvesti stačiatikybę, caro valdžia stengėsi kitas tikybas padaryti ekonomiškai nuo jos priklausomas, palenkti savo interesams ir stačiatikių bažnyčios centrui Maskvoje. Kadangi kitų tikybų dvasininkija priešinosi, tai jos veikla imta varžyti ir persekioti. Lietuvoje carizmo reakcija bažnyčios atžvilgiu XIX a. pirmojoje pusėje nebuvo nuosekli. Užeidavo griežtesnio spaudimo ir šiokios tokios tolerancijos periodų, bet nuo 1859—1862 m. revoliucinės situacijos, kai sustiprėjo pačios Rusijos socialiniai ir politiniai prieštaravimai, carizmas ėmėsi griežtų represijų politikos. Šiaurės vakarų krašto administracija reikalavo, kad jos pareigūnai būtų aktyvūs kovotojai už stačiatikybės skleidimą, ir dėl to stačiatikių dvasininkija Lietuvoje sudarė ne tik ideologinę, bet ir atvirą politinę bei policinę jėgą. Siekdama savo tikslo, ji buvo pačių šiurkščiausių prievartos priemonių

ir represijų šalininkė. Tad atliko reakcingiausią vaidmenį carizmo nutautinimo politikoje.

Stačiatikių dvasininkijos ir per ją caro valdžios vykdomos priemonės beveik jokių rezultatų nedavė. Netgi dėl žemės pirkimo teisės Lietuvoje labai nedaug kas pakeitė religiją, kai kituose pakraščiuose tokių atvejų buvo gerokai daugiau. Stiprėjanti lietuvių kultūra, auganti inteligentija, taip pat ir katalikų bažnyčios lietuvių dvasininkija pasipriešino tam procesui, be to, kaip pažymi R. Vėbra: „Tautų ir tikybių supriešinimo ir tiesioginio siundymo politika, tyčiojimasis iš gyventojų tautinių ir religinių jausmų bei represijos, viena, padėjo išjudinti abejingą gyventojų daugumą, kėlė pasipiktinimą ir protestą, kartu spartino ir tautinį sąmonėjimą. Tačiau, kita vertus, ši politika buvo pasaulietinės, demokratinės kultūros plėtotės stabdys, palaikė įtarumą ir prietarus“ (p. 69—70). Taigi carizmo politikos siekimą įgyvendinti savo tikslus per stačiatikių cerkvę autorius vertina diferencijuotai. Veiksmas sukėlė atvirkščią atoveiksmį.

Tautinei religinei priespaudai R. Vėbra šioje monografijoje skyrė nedaug vietos, nes apie tai plačiau yra rašyta jo monografijoje „Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas (XIX a. antroji pusė)“ (V., 1966). Recenzuojamame darbe tam klausimui skirti tik du nepilni puslapiai. Betgi juose trumpai apibendrintos ankstesnės išvados, ir įdomiausia yra trumpai surašytos nuobaudos katalikų dvasininkams už neklusnumą caro vyriausybei. Kaipgi baudė katalikų bažnyčios dvasininkus? Juos šalino iš dvasininkų arba žemino pareigose; laikinai nušalindavo iš pareigų, laikinai uždrausdavo jas atlikti; uždarydavo į vienuolyną; atiduodavo policijos priežiūrai; bausdavo pinigine nuobauda; pareikšdavo papeikimą; išstremdavo; uždrausdavo gyventi tam tikroje teritorijoje; už bažnytines katalikiškas apeigas tarp stačiatikių katalikų kunigas netekdavo kunigystės ir buvo uždromas 16 mėnesių į kalėjimą, po to dar paliekamas policijos priežiūrai.

R. Vėbra naujojoje monografijoje šiek tiek kitaip vertina ir katalikų bažnyčios vaidmenį tautiniame lietuvių atgimime. Jis pažymi, kad „katalikų bažnyčia buvo vienintelė opozicinė institucija“ (p. 49). Toliau akcentuoja, kad ji nesirengė tarnauti caro asimiliaciniais tikslams. Religija padėjo sutelkti tautą ir gynė jos egzistencijos teisę, o visa tai spartino tautos sąmonėjimą. Tačiau greta to, kovodama prieš stačiatikybę, katalikų bažnyčia Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje ir lenkino lietuvius. Dėl to „kilo ne vien tautinis religinis (kova prieš stačiatikybę), bet ir tautinis bažnytinis (tautinis dvasininkijos ir tikinčiųjų kova prieš lenkinimą) sąjūdis“ (p. 49). Be to, R. Vėbra pažymėjo, kad tautinio religinio ir bažnytinio sąjūdžio aktualumas ir veikla buvo pasaulietinės, demokratinės liaudies kultūros raidos stabdys, sudarė sąlygas nacionalizmui augti. Su šio sakinio išvadomis, ypač paskutine jo dalimi, negalima sutikti; bent jau to teiginio plačiau neaptarus. Koks gali būti pavergtos tautos nacionalizmas? Atsakymas turbūt būtų, kad jis reiškėsi kitų

carizmo pavergtų ir Lietuvoje gyvenančių tautų atžvilgiu. Tačiau atsiminkime, kokia to nacionalizmo reiškimosi galimybė ir ar spaudos agitacija perimti į savo rankas gamybą krašte ir sutelkti kaip galima daugiau kapitalo yra nacionalizmas. Šis teiginys atėjęs iš ankstesnės literatūros ir dabar reikalaujamas patikslinimo bei pagilino.

Rusijos pažangiosios inteligentijos, mokslininkų veikla, padedant lietuvių inteligentijai kovoti dėl spaudos draudimo panaikinimo, susilaukė nemaža dėmesio ankstesnėje ir tarybinėje lietuvių istoriografijoje. R. Vėbra mėgina atskleisti pažiūras Rusijos valdantiejiems sluoksniams priklausiusios inteligentijos, kuri tuo metu sudarė carizmo „legaliąją opoziciją“, atstovavo vadinamajam „valdininkiškam liberalizmui“. Ta inteligentija smerkė šurkščias ir atviras prievartos prieš Rusijos pavergtas tautas priemones ir pasisakė už lankstesnes „protingesnes priemones“. Dažnai su carizmu ji nesutarė dėl taktikos, bet pasitaikė ir esminių prieštaravimų. Autorius apibūdino ne tik caro valdininkų, bet ir kitos inteligentijos, Imperatoriškosios rusų geografų draugijos kai kurių veikėjų pažiūras.

Remdamasis gausiais šaltiniais ir aptardamas rusų liberaliosios valdininkijos bei inteligentijos pažiūras, R. Vėbra pažymėjo, kad XIX a. viduryje caro valdžia buvo linkusi lietuvių nacionalinį atbudimą palaikyti prieš tuo metu Lietuvoje įvykusį lenkų sąjūdį ir lietuvių lenkinimą. Betgi lietuvių tautinis judėjimas ėjo prieš caro asimiliacinę politiką ir dėl to trukdė rusų valdantiems sluoksniams. Tuo laikotarpiu, t. y. iki 1863 m. sukilimo, rusų valdininkija pasisakė už asimiliaciją. Nuomonės skyrėsi dėl taktikos. Vieni buvo už prievartinę asimiliavimą, kiti siūlė klastingesnę asimiliaciją „protingomis priemonėmis“. Tačiau antroji pusė buvo silpnesnė, nelėmė carizmo bendro kurso, bet objektyviai atliko tam tikrą teigiamą vaidmenį. Nors ši „legalioji opozicija“ buvo svetima pažangiajai rusų inteligentijai, kuri sąmoningai rėmė lietuvių tautos kovą už savo teises, tačiau ji vertė dalį caro vyriausybės narių abejoti politikos priemonių tikslingumu.

Po 1863 m. sukilimo, tiksliau tų metų gegužės mėn. atvykus generalgubernatoriumi M. Muravjovui, Lietuvoje įsivyroja atvira teroristinė ir šovinistinė politika, kurios veiklos metodai buvo masinės represijos, šurkšti prievarta, vietos gyventojų diskriminacija.

Po sukilimo pirmaisiais dešimtmečiais „valdininkiškas liberalizmas“, kaip aiškina knygos autorius, reiškėsi tik pavienėmis nuolaidomis. Antai leidžiama išspausdinti keletą lietuviškų knygų lotyniškais rašmenimis, ne visada baudžiami knygnešiai, siūloma grąžinti lotyniškais rašmenimis. 1879—1882 m. ne tik Vilniaus generalgubernatorius, bet ir Vyriausioji spaudos reikalų valdyba suabejojo spaudos draudimu ir pasisakė už to klausimo panaikinimo svarstymą. Tačiau tam pasipriešino Dvasinių reikalų departamentas ir Vilniaus švietimo apygardos vadovybė. Dar didesniu viešų svarstymų objektu lietuvių spaudos draudimas tapo 9-ojo dešimtmečio pradžioje

ir viduryje. Tuo metu rusų šviesuomenės pareikštos pažangios mintys buvo didelė moralinė parama lietuvių inteligentijai, kuri kovojo prieš tautinę priespaudą. Lietuvių inteligentija savo keliu siekė per spaudą, įvairius susibūrimus bei mokslines diskusijas veikti rusų visuomenę ir įsigyti daugiau šalininkų. Tokiomis sąlygomis caro valdininkija, priversta skaitytis su lietuvių tautiniu sąjūdžiu, ima ieškoti kompromisinių sprendimų, nepastebėti sąjūdžio antivyriausybinių pobūdžio. Pasisakoma už jaunosios kartos auklėjimą ne policinėmis, bet pedagoginėmis priemonėmis, tarp jų leidimą spausdinti knygas lotyniškais raidėmis, kas ir buvo įvykdyta prieš pat 1905 metų revoliuciją.

R. Vėbra šioje knygoje taip pat akcentuoja, kad greta carizmui ištikimų, šiurkščių, neišsilavinusių valdininkų Lietuvoje pasitaikė ir objektyviai suvaidinusių teigiamą vaidmenį, suteikusių moralinę ir praktinę paramą lietuvių tautinio atgimimo dalyviams caro administracijos tarnautojų. R. Vėbros duota „valdininkiškojo liberalizmo“ analizė plačiau ir giliau atskleidžia tas sąlygas, kuriomis vyko lietuvių tautinis atgimimas, formavosi lietuvių tauta.

Apibendrinamas skyrelį, autorius pateikia caro vyriausybės politikos svyravimų lietuvių tautos atžvilgiu 6 etapus: 1. Šeštasis dešimtmetis — tai liberalizmo laikotarpis, išskyrus 1858—1859 m., kai sustiprėja reakcinės tendencijos. 2. 1861—1867 m. reakcijos puolimas, kurio kulminacija yra 1863—1864 metai. 3. 1868—1881 m. — valdininkiškojo liberalizmo laikotarpis. 4. 1882—1895 m. yra naujos reakcijos bangos pakilimas. 5. 1896—1904 m. — esminių nuolaidų lietuvių tautai laikotarpis, kuriame gal didesne reakcija išsiskiria 1897—1901 m. 6. Nuo 1904 m. ir vėliau — tai nuolatinių nuolaidų lietuvių tautai laikotarpis (p. 46—47).

Be minėtų klausimų, R. Vėbros knygoje daug dėmesio skiriama ir kitoms problemoms. Aptariama carizmo politika ekonomikos ir dvasinės kultūros srityse, jos pobūdis, tikslai ir metodai. Trys skyriai skirti klasių formavimuisi: tai skyrius apie lietuvių buržuazijos ekonominį formavimąsi, inteligentijos susidarymą ir apie darbininkų klasės susiformavimą. Be to, knygos pabaigoje yra lyg ir apibendrinantis tyrinėjimą skyrius „Lietuvių visuomenės idėjinis brendimas“. Bet plačiau pasakoti šių skyrių išvadų nesinori, nes jų medžiaga istorikui skaitytojui daugiau ar mažiau žinoma iš ankstesnių paties R. Vėbros bei kitų autorių, rašiusių XIX a. antrosios pusės nacionalinio judėjimo, tautinio atgimimo, Lietuvos ekonomikos bei kitais klausimais. Gaila tik, kad autorius naujausios literatūros — V. Merkio, L. Mulevičiaus, E. Aleksandravičiaus, E. Vidmanto ir kitų — taip pat apibendrinamųjų veikalų apie lietuvių tautinį atgimimą neaptarė net istoriografinėje dalyje, beveik nenurodė išnašose, nors prie kai kurių prisidėjo ir pats, ir, kaip matyti iš teksto, jų teiginiais naudojosi*. Galima buvo remtis bei įvade aptarti ir naujausius lietuvių istorikų emigrantų veikalus, kuriuose vienu ar kitu aspektu liečiama jo analizuojama problema. Istoriografija apima tik anks-

* Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų). V., 1987.

tesnių ir dabartinių istorikų knygas iki šio amžiaus 7-ojo dešimtmečio vidurio. O literatūros istorijos, ekonomikos klausimais daugiausia pasirodė 9-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje. Ji gal ir ne iki galo aprėpia visus klausimus, bet jau parašyta aiškiai geriau negu 5-ojo ar 6-ojo dešimtmečio knygos.

Silpniausi, mano nuomone, yra monografijos skyreliai apie ekonomikos ir socialines problemas, tuo klausimu, kuris nurodytas knygos antraštėje, t. y. lietuvių visuomenės klasinė struktūra. Jie parašyti ne tik remiantis jau istorinėje apyvartoje buvusiomis žinomis, bet pasenę ir savo metodika, t. y. tyrinėjimo forma, pagaliau galima suabejoti ir dėl metodologijos. Juos rašydamas, autorius pasitelkė V. Lenino mintis apie Rusijos imperializmą ir pagal V. Lenino metodologiją bei metodiką aiškino to meto socialinę ekonominę Lietuvos padėtį. Pagal žemės ir arklų skaičių suskirstė valstietiją į buožes, mažiau pasiturinčius, pusiau proletarus, proletarus. Nurodė, kaip Lietuvoje vyko valstiečių diferenciacija, kodėl silpnai augo buržuazija ir sunkiai skverbėsi į kaimą kapitalistiniai santykiai. Tačiau kokią tai turi reikšmę tautiniam lietuvių atgimimui? Jame lygiai dalyvavo turtingas valstietis ir jo bernas, taip pat vidutiniai ir mažžemiai. Kad tuo įsitikintume, užtenka pažiūrėti į knygnešių biografijas.

Be to, monografijoje daug kitų marksizmo klasikų citatų, kurios „pritemptos“ prie to meto Lietuvos sąlygų. Cituojami V. Kapsuko ir Z. Angariečio dažnai gana primityvūs vertinimai.

Naujajame darbe R. Vėbra labai dažnai vartoja terminą „lietuvių buržuazija“, „buržuazinė lietuvių tauta“ ir pan. Galima buvo vienu kitu atveju, išvadose paaiškinti, kad lietuvių tauta formavosi kaip buržuazinė, bet ne beveik kiekvienoje pastraipoje pateikti šį „klasikinį“ lietuvių tautos ir Lietuvos visuomenės vertinimą tautinio atgimimo metu. Pasitaiko apskritai pasenusios ir iš ankstesnių laikų atėjusios terminijos. Yra ir naujai vartojamų terminų, keliančių abejonių dėl jų tikslingumo. Tai dažnai aptinkami carizmo politikai Lietuvoje apibūdinti terminai „kolonizacinė politika“, „kolonializmas“. „Kolonizacinė politika“ turi gerokai siauresnę prasmę, tinka ten, kur autorius aiškina ekonomikos problemas, bet kitur reikėtų vartoti carizmo politikos terminą, apimančią visą kompleksą paties caro ir jo administracijos priemonių prieš lietuvių tautą.

R. Vėbros monografijoje, kaip ir ankstesniuose istorikų darbuose, kai kada siekiama perdėtai vaizduoti XIX a. lietuvių visuomenę ir lietuvių tautą kaip atsilikusią, tamsią. Autorius net atsilikime mėgina ieškoti teigiamybių. Ankstesnėje tarybinių istorikų literatūroje tas siekimas, matyt, paaiškinamas baime neidealizuoti Lietuvos istorijos. Dabar tokios baimės nebėra. Be to, R. Vėbra XIX a. Lietuvos padėtį mėgina lyginti su Vakarų Europos padėtimi, ir tai, žinoma, išryškina atsilikimą, tuo labiau kad tos šalys nebuvo pavergtos bei išnaudojamos svetimųjų, o Lietuva buvo atsilikusios Rusijos imperijos pavergta (nors pastaruoju metu rusų tarybiniai autoriai šį teiginį imasi kritiškai peržiūrėti, tyrinėdami dvarų žemės

ūkio gamybą rinkai bei pramonės būklę, ryšius su užsieniu ir kt.). Daugiau galima lyginti su Vidurio Europos pavergtų ar XIX a. išsilaisvinusių šalių padėtimi, ką plačiai daro monografijos apie lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimą autoriai, o kai kada — ir R. Vėbra šioje knygoje.

Istorikų laukia uždavinys peržiūrėti lietuvių tautos tamsumo ir atsilikimo koncepciją, taip pat kaip pakeisti nuostatą dėl nepilnavertės ir nepilnos lietuvių klasinės visuomenės XIX a. antrojoje pusėje klostantis kapitalistiniams santykiams. Teigiama, kad nebuvo pramonės proletariato, darbininkų aristokratijos, o kitame poliuje stigo lietuvių dvarininkų. Kaip jų netrūks, kad jie buvo užmiršami. Tą spragą šiek tiek užpildyti ėmėsi E. Aleksandravičius darbais apie lietuvių kultūrinį judėjimą XIX a. pirmojoje pusėje. Kas peržiūrės XIX a. antrąją pusę? Litanistinis žemaičių bajorų sąjūdis prasidėjo nuo bajorų dvarininkų inteligentijos; lietuviškos orientacijos dvarininkų kilmės inteligentijos buvo ir antrojoje to amžiaus pusėje, tik ją ėmė stelbti Suvalkijos ir kitų vietų valstiečių vaikai. Antra vertus, kas gi buvo nacionalinio judėjimo mecenatai? Dvarininkai ir kunigai. Iki šiol mūsų literatūra neužmiršo tik Petkevičių šeimos Joniškėlyje ir vyskupo M. Valančiaus. Ar jų užteko nelegaliai spaudai finansuoti, sudaryti sąlygas per atostogas rašytojams, lietuvių kalbos puoselėtojams, menininkams ir mokslininkams išlaikyti bei kitaip remti. Prisiminkime Silo Pavėžupio Putvinskius, Kėdainių apskrities Juškevičius ir kitus,— pagaliau lietuvių dvarininkus, gyvenusius už etnografinės Lietuvos ir nenutolusius nuo lietuvių reikalų. Laukia šia prasme ir kunigų bei kitų turtingų inteligentų pavardžių atskleidimas.

Teigiamai vertinu R. Vėbros pasirinktą apibendrinimo formą skyrelių pabaigoje, kur labai susintetintai klasifikuojamos, dažnai net nenumeruojant, išvados, bet pačioje knygoje „sauso struktūralizmo“ per daug. Istoriko veikale pasiilgsti gyvo žmogaus, istorinio proceso veikėjo. Dažnai jį užgožia statistika ir lentelės. Jų daug. Jos geros. Tik ne visada nurodytas šaltinis, arba jo reikia ieškoti tekste.

P. 210—215 R. Vėbra aprašo lietuvių inteligentijos kovos prieš tautinę priespaudą motyvus iki lietuvių periodinės spaudos pasirodymo. Tai aiškindamas kaip svarbiausią šaltinį, pasitelkia lietuvių inteligentijos laiškus bei prašymus įvairioms caro administracijos įstaigoms. Mano nuomone, prieš administracijai skirti raštai autorių pažiūrų tiksliai atskleisti negali, buvo norima prieš psichiką veikti jam suprantamais dalykais ir jokių būdu neišduoti savo tikslų bei siekimų. Todėl tikrųjų lietuvių inteligentijos kovos ir siekimų motyvų reikia ieškoti kituose šaltiniuose.

Baigiant aptarti R. Vėbros monografiją, reikia pažymėti, kad tolesniems lietuvių tautos istorijos labai reikšmingo tautinio atgimimo laikotarpio tyrinėjimams problemų yra dar daug.

Aldona Gaigalaitė

Zenonas Petrauskas. Lietuvos nacionalinio valstybingumo atkūrimas 1918—1919.— V.: Mokslas, 1989.— 160 p. 10 000 egz.

Apie Lietuvos valstybės atkūrimą 1918—1919 m. per pastaruosius porą metų paskelbta daug prieštaringų straipsnių, brošiūrų, bet didesnio darbo šia tema neturėjome. Padėtis keičiasi pasirodžius Z. Petrausko knygai, išleistai 10 tūkst. egzempliorių tiražu, kuris visas jau pas skaitytojus.

Autorius, tarptautinės teisės specialistas, knygoje užsibrėžė „parodyti valstybingumo kūrimąsi Lietuvoje 1918—1919 m., nustatyti lietuvių politinių partijų valstybinių teisinių koncepcijų pobūdį bei kaip jos buvo įgyvendinamos, kuriantis nepriklausomai Lietuvos valstybei, to meto įvykius bei dokumentus įvertinti teisiniu požiūriu“ (p. 6).

Knyga parašyta remiantis daugiausia literatūriniais šaltiniais, taip pat Lietuvos, B TSR, RTFSR ir TSRS valstybinių archyvų dokumentais. Ji susideda iš įvado ir trijų skyrių: 1. Lietuvių politinių partijų ir srovių požiūris į Lietuvos valstybingumą ir bandymai jį realizuoti 1905—1918 m.; 2. Lietuvos tarybinio valstybingumo sukūrimas; 3. Lietuvos santykiai su Vakarų valstybėmis ir jos teisinė padėtis 1919 metais. Kaip dera rimtam leidiniui, yra reziumė rusų ir anglų kalbomis, santrumpos ir asmenvardžių rodyklė.

Monografiškai išdėstyta teisininko nuomonė svarbiu Lietuvos istorijos klausimu — ne toks dažnas reiškinys, todėl noriu pasidalyti įspūdziais, kilusiais perskaičius knygą ir susipažinus su pirmaisiais jos atgarsiais spaudoje.

Lietuvos valstybės atkūrimo istoriją autorius pradeda nagrinėti, pačiais bendriausiais bruožais paaiškindamas, kodėl ir kaip formavosi lietuvių politikos veikėjų požiūris į Lietuvos valstybingumą nuo XIX a. antrosios pusės iki 1917 m. rudens (p. 7—20). Daugiausia dėmesio skiria I pasaulinio karo dienų politiniams įvykiams. Kituose poskyriuose rašo apie Lietuvos Tarybos sudarymą, 1917 m. gruodžio 11 d. ir 1918 m. vasario 16 d. aktų genezę ir teisinę esmę, Lietuvos Tarybos planuotas valstybės valdymo formas ir jos priemonės savo pozicijoms stiprinti bei valstybės aparatui sukurti 1918 m. pabaigoje (p. 20—64).

Be abejo, vienas svarbiausių pirmo skyriaus klausimų yra 1918 m. vasario 16 d. akto vertinimas. Jo atsiradimo Z. Petrauskas nesieja su vokiečių inspiracijomis ir nedviprasmiškai teigia, kad aktas „atspindėjo lietuvių politinių veikėjų siekimą vykdyti savarankiškesnę politinę liniją, kuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę“, buvo lietuvių tautos laisvės siekimo išraiška (p. 33, 36). Remdamasis žinomų teisininkų (M. Remerio, G. Rutenbergo), istorikų (Z. Ivinskio, V. Trumpos, V. Sruogienės) darbais, taip pat tarptautinės teisės principais, autorius 1918 m. vasario 16 d. nutarimo nelaiko valstybės steigiamuoju aktu, o tik nepriklausomybės deklaracija, įtikinamai argumentuoja šį savo teiginį (p. 34—37).

Vokietija paskelbtą Lietuvos valstybės nepriklausomybę pripažino

1918 m. kovo 23 d. kaizerio aktu, bet, kaip žinia, tai padarė ne vasario 16 d., o 1917 m. gruodžio 11 d. akto pagrindu. Todėl šis Vokietijos dokumentas knygoje vertinamas kaip priemonė planuotai Lietuvos aneksijai pridengti (p. 39). Nesutinkama su G. Rutenbergo teiginiu, esą, minėtas kaizerio aktas reiškęs pirmąjį Lietuvos pripažinimą de jure, nes Lietuva tuo metu dar neturėjo faktinio valstybingumo, kuris pagal tarptautinę teisę yra svarbiausia pripažinimo de jure sąlyga (p. 40—41). Nors Lietuvos Taryba džiaugsmingai priėmė ir tokį pripažinimą, tačiau Z. Petrauskas nebeinkriminuoja A. Smetonai ir jo bendraminčiams kėslių pajungti Lietuvą Vokietijai, kaip ligšiol buvo įprasta tarybinei istoriografijai. Jis tik atkreipia dėmesį į kai kurių Tarybos aktų galimus sunkius teisinius padarinius Lietuvai, suabejoja pernelyg nuolankios Vokietijai politinės linijos tikslingumu ano meto Lietuvos situacijoje (p. 39—40). Laikotarpį nuo 1918 m. lapkričio mėn., kai buvo sudaryta pirmoji Lietuvos vyriausybė ir priimta Laikinoji konstitucija, Z. Petrauskas laiko Lietuvos valstybingumo formavimosi stadija (status nascendi) (p. 63). Atsakymą į klausimą, kiek ji truko, randame paskutiniame knygos skyriuje „Lietuvos santykiai su Vakarų valstybėmis ir jos teisinė padėtis“ (p. 120—146). Čia pirmą kartą gana išsamiai aptariama 1919 m. Lietuvos teisinė padėtis, kuri tarybinėje teisės ir istorijos literatūroje iki tol beveik netyrinėta.

Paskelbta Lietuvos Respublika buvo kuriama Vokietijos kontroliuojamoje krašto dalyje. Pralaimėjusi karą Vokietija, Antantės prižiūrima, nebegalėjo vienvaldiškai šeiminkauti Lietuvoje, tačiau nesirengė lengvai atsisakyti čia savo valdžios ir interesų. Remdamasis politinio gyvenimo faktais, autorius daro išvadą, kad 1919 m. pirmojoje pusėje Lietuva taip pat dar nebuvo nepriklausoma valstybė. Jis nesutinka su teisininku G. Rutenbergu, kurio nuomone, Lietuva kaip valstybė buvo susiformavusi jau 1919 m. sausio mėnesį. Pritaria M. Remeriui, tvirtinusiui, kad Lietuva tuo metu dar nebuvo pasiekusi galutinio suverenumo ir buvo reikalinga jai uždėtos svetimos globos — jei ne visiško tarptautinio valdymo mandato, tai bent karinio protektorato. Vokiečių okupacija, anot M. Remerio tezę, Z. Petrauskas pažymi, jog tarptautinės teisės požiūriu tai nebuvo nei kolonijinis, nei vadinamasis tarptautinis protektoratas, nes Vokietija neatstovavo Lietuvai tarptautiniuose santykiuose ir negalėjo kontroliuoti visų jos vidaus reikalų (p. 138). Knygoje teigiama, kad, suinteresuotoms šalims (Antantei, Vokietijai, Lietuvai) sutikus, kuriama Lietuvos Respublika 1919 m. pirmojoje pusėje buvo Vokietijos kariniame protektorate. Keičiantis tiek tarptautinei, tiek vidaus politinei situacijai, 1919 m. vasarą (liepos mėn.) Vokietijos karinis protektoratas baigėsi ir tik tada susiformavo nepriklausoma Lietuvos valstybė. Teisiškai įforminti ją baigė 1920 m. gegužės 15 d. susirinkęs Steigiamasis seimas (p. 140).

Aptardamas Lietuvos sienų ir teritorinių teisių klausimą, autorius parodo, kad 1919 m. Vakarų valstybės nebuvo suinteresuotos

Lietuvos valstybingumu ir jos teritorijos vientisumu, dėlse pripažinti Lietuvos valstybę. Tokiomis aplinkybėmis ypač svarbi Lietuvos Respublikai buvo 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartis su Tarybų Rusija. Šia sutartimi Tarybų Rusija, turėjusi ir kitų tarybinių respublikų įgaliojimus, pirmoji iš didžiųjų valstybių pripažino Lietuvos Respublikos nepriklausomybę su sostine Vilniumi ir Vilniaus kraštu (p. 119, 145). Ji neprarado savo politinės reikšmės iki šiol.

Beveik trečdalį knygos (p. 65—119) užima Lietuvos tarybinio valstybingumo sukūrimo nagrinėjimas. Apie Tarybų Lietuvos Respublikos įkūrimą ir likimą 1918—1919 m. turime keletą didelių darbų (B. Vaitkevičiaus, P. Vitkausko monografijas), ir vis dėlto Z. Petrauskas, kaip tarptautinės teisės žinovas, randa kai ką svarbaus pasakyti ir apie tai. Pirmiausia jis pastebi, kad Tarybų Rusijos iškeltas laisvo tautų apsisprendimo principas iš pradžių buvo formuluojamas kaip politinis, o ne kaip teisinis principas. Politiniams interesams, siejamiems su pasaulinės revoliucijos perspektyva, Tarybų Rusija teikė prioritetą (p. 71). Pažymi, kad Tarybų Rusijos karinė parama Lietuvos Laikinajai revoliucinei vyriausybei buvo lemiamą Lietuvos tarybinio valstybingumo prielaida (p. 71).

Teisiškai vertindamas Tarybų Rusijos vyriausybės 1918 m. gruodžio 22 d. dekretą dėl Lietuvos Tarybų Respublikos nepriklausomybės ir Laikinosios revoliucinės vyriausybės pripažinimo, Z. Petrauskas siūlo į minėtą dokumentą žiūrėti kaip į Laikinosios revoliucinės vyriausybės atstovaujamo judėjimo, siekiančio sukurti šią valstybę, pripažinimą, nes Lietuvos Tarybų Respublikos tuo metu iš tikrųjų dar nebuvo, o Laikinoji revoliucinė vyriausybė dar nevykdė efektyvios valdžios (ją įgijo tik po 1919 m. sausio 5 d., kai Vilnių užėmė Raudonoji armija). Šis dokumentas turėjo principinę reikšmę. Jis liudijo, kad Tarybų Rusija, pripažindama Tarybų Lietuvos nepriklausomybę, atsisako iš carinės Rusijos paveldėtų teisių į Lietuvos teritoriją ir tuo iš esmės patvirtina Lietuvos valstybingumo atkūrimą tarptautinių teisinių santykių požiūriu. Šio išankstinio pripažinimo sąlyga, kaip pažymi autorius, vis dėlto buvo tarybų valdžios įkūrimas (p. 73).

Z. Petrauskas nesutinka su tais Lietuvos ir užsienio teisininkais bei istorikais, kurie Tarybų Rusijos 1918—1919 m. paramą Lietuvos revoliucinei vyriausybei vadina agresija, okupacija ir pan. Tokį požiūrį laiko vienpusišku, nes taip teigiantys paprastai nutyli neginčijamą faktą, kad, kuriant Lietuvoje tarybų valdžią, aktyviai dalyvavo vietos gyventojai (ypač iš pradžių). Cituoja M. Remerį, pasak kurio, Tarybų Lietuva buvo konkurencinis kitokios Lietuvos kūrimas, o ne aneksijos priedanga svetimai Rusijai (p. 73).

Lietuvos ir Baltarusijos Tarybų respublikų sujungimas į vieną unitarinę valstybę 1919 m. vasario pabaigoje knygoje vertinamas kaip nutolimas nuo V. Lenino skelbtų nacionalinės politikos principų. Tada Tarybų Lietuva ir Tarybų Baltarusija nustojo gyvavusios kaip atskiros valstybės. Susidarė naujas tarptautinės teisės subjektas

(p. 81, 83). Nurodoma, kad jo atsiradimą svarbiausia lėmė Lenkijos intervencijos grėsmė.

Autorius pritaria tiems teisininkams ir istorikams, kurie Lietuvos ir Baltarusijos TSR likvidavimą datuoja 1920 m. liepa (dalis istorikų tvirtina, jog tai įvyko jau 1919 m. liepos—rugsėjo mėn.). Knygoje kritikuojama istorikų darbuose įsigalėjusi nuomonė, esą Tarybų Rusijos vyriausybės 1919 m. rugsėjo 11 d. siūlymas Lietuvos Respublikai pradėti taikos derybas reiškęs pastarosios pripažinimą „de facto“. Pabrėžiama, kad nei pagal tarptautinę teisę, nei pagal tarptautinių santykių praktiką siūlymas pradėti derybas, jeigu jis lieka be teisinių padarinių, nereiškia pripažinimo „de facto“ (p. 115—116). Su tuo reikia sutikti. Be abejo, istorikų klaida čia ta, kad jie, užuot paprastai pasakę, jog minėtas siūlymas rodė Tarybų Rusijos pasirengimą pripažinti iš tikrųjų jau egzistavusią Lietuvos Respubliką, ne vietoje vartoja tarptautinės teisės sąvoką „de facto“—pradinę oficialaus valstybės pripažinimo formulę.

Apskritai Lietuvos tarybinio valstybingumo istorijos klausimai (Tarybų respublikos paskelbimas, tarybinių valdžios organų sistemos kūrimas, įstatymų leidyba) aptariami Rusijos ir Lietuvos kompartijų nacionalinės politikos, Lietuvos vidaus ir tarptautinių santykių kontekste. Vis dėlto galima daryti priekaištą, kad ano meto Tarybų Lietuvos (vėliau—Lietuvos ir Baltarusijos TSR) teisinis statusas tarptautinės teisės ir realios politinės praktikos požiūriu knygoje išnagrinėtas menkliau negu besikuriančios Lietuvos Respublikos statusas. Sakysim, rašant apie besikuriančią Lietuvos Respubliką, padaryta išvada, kad ji iki 1919 m. liepos buvo Vokietijos kariniame protektorate. O kaip buvo su Tarybų Lietuva, jungtine Lietuvos ir Baltarusijos TSR? Ar negalima laikyti jas buvus Tarybų Rusijos kariniame protektorate ir pan.?

Z. Petrausko knygą pirmasis recenzavo žinomas istorikas L. Truska (žr. Lietuvos rytas. 1990.02.15). Jo vertinimas buvo kategoriškas: „senos pažiūros naujoje knygoje“. Daugiausia knygai kliuvo už tai, kad joje pripažįstama buvus Lietuvos tarybinį valstybingumą, kita vertus, esą tendencingai kritikuojami kai kurie Lietuvos Tarybos politiniai sprendimai. Į kandžią recenziją autorius atsakė ne mažiau kandžiai (žr. Lietuvos rytas. 1990.03.27).

Bet koks kategoriškumas sunkiai suderinamas su objektyvumu. Mano įsitikinimu, Z. Petrausko knyga tokios griežtos kritikos nenu-sipelnė. Tai, kad joje rašoma ir apie Lietuvos tarybinio valstybingumo kūrimą, yra privalumas, o ne trūkumas, ypač dabar, kai bendra politinė konjunkštūra skatina jį neigti ir toks neigimas tampa savotiška mada. Norėčiau atkreipti „madingosios“ krypties šalininkų dėmesį į tai, jog valstybingumo (valstybiškumo) sąvoka yra labai imli. Valstybingumo formų ir pakopų gali būti pačių įvairiausių. Neatsitiktinai Vokietijos atstovai atkakliai piršo tą sąvoką („Staatswesen“) Lietuvos Tarybai, o ši reikalavo, kad dokumentuose visur būtų vartojama konkreti valstybės sąvoka (žr. Lietuvos Valstybės Tarybos darbai. K., 1919. P. 7.).

Istoriografijoje pakanka faktų, rodančių, kad 1918—1919 m. buvo sukurtas ir Lietuvos tarybinis valstybingumas. Duoti kuo išsamesnę šio Lietuvos valstybingumo parametrų charakteristiką — tiesioginis istorikų ir teisininkų uždavinys. Jį savo knygoje, be kitų problemų, sprendė ir Z. Petrauskas.

Istorijos mokslas yra svarbus visuomenės viešosios nuomonės formavimo veiksnys, kuris savo ruožtu daugeliu atžvilgių priklauso nuo politinio gyvenimo realijų. Todėl nereikia stebėtis, kad recenzuojamoje knygoje, kuri pasirašyta spausdinti 1989 m. gegužės mėn., dar rasime tarybinei istoriografijai būdingų stereotipų, kuriuos autorius jau mėgina koreguoti. Savo bendra koncepcija knyga iš esmės atitinka Lietuvos TSR Mokslų Akademijos autoritetingos komisijos 1989 m. padarytas išvadas (žr. Tautos valstybingumas — jos suvereniteto pagrindas. V.: Žinija, 1989. P. 3—7).

Lietuvos valstybės atkūrimo (1918—1919 m.) istorijos klausimų nagrinėjimas su Z. Petrausko knyga nesibaigia. Daugeliui ji net gali būti akstinas pratęsti ir išplėsti šios problemos tyrinėjimus. Taigi Z. Petrausko monografija vertintina kaip pozityvus mūsų istoriografijos faktas, turintis neišvengiamų „pereinamojo laikotarpio“ pėdsakų.

Mindaugas T a m o š i ū n a s

Крылов Ю. Н. Источниковедение истории Компартии Литвы 1918—1919 гг.— Вильнюс: Дом политического просвещения ЦК Компартии Литвы, 1989.— 257 с. оп 500 egz.; **Крылов Ю. Н. Литва в 1919 г.: революция или диктатура Компартии? Источниковедение проблемы.—** Вильнюс, 1990.— 170 с. Ofsetinė spauda. 1500 egz.

Turime palyginti nemaža šaltinių publikacijų, tačiau šaltinotyros veikalų gausumu pasigirti negalime. Todėl džiugina kiekvienas šio pobūdžio darbas. Tokio nusiteikimo skatinamas noriu pristatyti dvi J. Krylovo knygas, nagrinėjančias iš esmės vieną problemą — Lietuvos Komunistų partijos ir tarybų valdžios 1918—1919 m. istorijos šaltinius.

J. Krylovas, istorijos mokslų kandidatas (1975 m.), bene vienintelis specializuojasi tyrinėti LKP istorijos šaltinius. Knygose jis mėgina apžvelgti ir įvertinti svarbiausius Lietuvos komunistų veiklos 1918—1919 m. dokumentinius bei literatūrinius šaltinius, kurių didžioji dalis saugoma buvusiam Partijos istorijos instituto prie LKP CK partiniame archyve, taip pat Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK centriniame partiniame archyve, TSRS centriniame valstybiniame Spalio revoliucijos archyve bei mūsų Respublikos valstybiniame archyve.

Autorius taiko vadinamąjį ištisinį medžiagos nagrinėjimo metodą: plačiai cituoja dokumentus, aptaria, lygina įvairius jų variantus, atkreipia dėmesį į tekstų ypatybes. Šis metodas turi savo privalumų ir trūkumų. Dėl pernelyg plataus citavimo knygos tarsi balansuoja tarp monografijos ir chrestomatijos.

Pirmoji knyga turi 4 skyrius. Kiekviename iš jų nagrinėjama atskira šaltinių grupė: partijos suvažiavimų, konferencijų medžiaga (p. 23—79), partinių organų posėdžių dokumentai (p. 80—193), partinių organizacijų ataskaitos (p. 194—221), komunistinė spauda ir atsišaukimai (p. 222—245).

1918—1919 m. įvyko du partijos suvažiavimai (steigiamasis LKP* suvažiavimas 1918 m. spalio 1—3 d.; Lietuvos ir Baltarusijos KP II, jungtinis, suvažiavimas 1919 m. kovo 4—6 d.) ir dvi konferencijos (Lietuvos komunistinių organizacijų I konferencija 1918 m. rugsėjo 15 d.; Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos KP II konferencija 1919 m. vasario 2—4 d.). Yra išlikusios pirmojo suvažiavimo dokumentų dvi bylos: viena su suvažiavimo nutarimais, partinių organizacijų, atsiuntusių delegatus, sąrašais, kita — su steigiamojo suvažiavimo priimtais partijos įstatais (p. 23). Didesnė dalis dokumentų rašyta P. Eidukevičiaus ranka. Šiomis bylomis istorikai daugiausia ir remiasi nušviesdami Lietuvos Komunistų partijos įkūrimą. Jas, kaip ir kitą autentišką dokumentinę medžiagą, autorius knygoje analizuoja, vertina.

Atkreipiamas, pavyzdžiui, dėmesys į tai, kad partijos II konferencijos protokolus rašė įvairūs asmenys ir yra išlikę keletas protokolinių užrašų variantų, kai kurios kalbos užrašytos ne visos. Tai apsunkina istorikų darbą (p. 41). Gaila, kad autorius, konstatavęs šį faktą, nepasakė savo nuomonės, kuris iš variantų patikimesnis. Be to, nepagrįstai liko nepaminėta Lietuvos komunistinių organizacijų pirmoji konferencija (1918 m. rugsėjo 15 d.); jos protokolas ypač reikalingas šaltinotyros specialisto komentaro.

Į atskiras grupes J. Krylovas skiria mūsų krašte veikusias Komunistų partijos CK 1918 m. spalio—gruodžio mėn. ir 1919 m. sausio—lapkričio mėn. posėdžių protokolus (plg. p. 99 ir 119). Tai padaryta pagal formalų požymį: 1918 m. pabaigoje Komunistų partijos CK Lietuvoje veikė nelegaliai, o nuo 1919 m. sausio — legaliai. Šitai grupuojant, nepaisoma gerokai svarbesnio fakto, kad iki 1919 m. kovo pradžios veikė Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos KP CK, po to — jungtinės Lietuvos ir Baltarusijos KP CK (jo pirmasis protokolas datuotas 1919 m. kovo 8 d.; žr. p. 124). Tačiau tai išsi-
aiškinti palikta pačiam skaitytojui.

Vienas įdomesnių skyrių — trečiasis, kuriame aptariamos partinių organų ir organizacijų ataskaitos. Partijos CK kai kurios ataskaitos knygoje duotos ištisai, kitos — vietinių organizacijų — atpasakotos. Spaudoje skelbtas ataskaitų tekstas palyginamas su išlikusiu archyve, atkreipiamas dėmesys į redakcinius skirtumus.

Pirmoji knyga baigiama 1918—1919 m. komunistinės spaudos

* Pagal Tarybų Lietuvos istoriografijos tradiciją mūsų krašte 1918—1919 m. veikusi Komunistų partija knygoje dažniausiai vadinama Lietuvos KP (1918.X—1919.II) ir Lietuvos ir Baltarusijos KP (nuo 1919.III). Recenzijoje LKP pavadinimas vartojamas tik bendrąja prasme. Konkrečiais atvejais 1918.X—1919.II laikotarpiui taikomas Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos KP pavadinimas, kuris istoriškai yra tikslesnis (jį vartojo V. Kapsukas, Baltarusijos TSR istorikai; plačiau žr. LKP istorijos klausimai. 1988. T. 42. P. 13).

apžvalga. Pateikiama duomenų apie Lietuvos ir Baltarusijos KP CK bei vietinių partinių ir tarybinių organų leistą spaudą, jos turinį, bendradarbius. Bendrais bruožais supažindinama su atsišaukimais. Kadangi turime išleistas LKP spaudos bibliografijos dvi dalis (V., 1981 ir 1985) bei LKP atsišaukimų rinkinį, kurio pirmasis tomas apima 1918—1923 metus (V., 1962), tai, suprantama, autoriui buvo sunku ką naują pasakyti. Vis dėlto buvo galima pamėginti bent įvertinti minėtas publikacijas. Išskyrus kelias pastabas įvade (p. 17), šaltinotyros požiūriu visiškai neaptarti liko revoliucinio judėjimo dalyvių atsiminimai.

Knygos išvados (p. 246—249) yra ne tiek šaltinotyros, kiek bendro istorinio pobūdžio. Tiesa, J. Krylovas jas daro remdamasis atlikta šaltinių analize. Visų pirma konstatuoja, kad Komunistų partija tarybinėje Lietuvos dalyje vykdė daugelį valdžios funkcijų (p. 246). Autoriaus nuomone, reikia skirti tarybų valdžios paskelbimą ir faktinį jos įkūrimą Lietuvoje: tarybų valdžia paskelbta Lietuvos Laikinosios revoliucinės vyriausybės 1918 m. gruodžio 16 d. Manifestu (visuomenė su juo galėjo susipažinti 1918 m. gruodžio 24 d. „Komunisto“ laikraštyje), o tai įgyvendinta Lietuvos Tarybų I suvažiavimo (1919 m. vasario 18—20 d.) nutarimais (p. 247).

Toks tarybų valdžios paskelbimo ir įkūrimo momentų akcentavimas, be abejo, turi pagrindą. Tačiau jo absoliutinti nederėtų. Būtinai turėti galvoje, kad kai kuriuose Lietuvos miestuose, apskrityse ir valsčiuose tarybos kūrėsi ir ėmė valdžią jau nuo 1918 m. gruodžio pabaigos. Tarybų valdžia didesnėje Lietuvos dalyje buvo įkurta iki Lietuvos Tarybų I suvažiavimo. Po suvažiavimo Tarybų Lietuvos teritorija ne tik nepadidėjo, bet dėl Raudonosios armijos nesėkmių fronte ir Komunistų partijos klaidų ėmė tolydžio mažėti.

Antroji J. Krylovo knyga labai artimai susijusi su pirmąja, ją pratęsia, papildo, o kai ką ir pakartoja. Joje šaltinotyriškai aptariamai partijos Centro Komiteto protokolai (p. 9—49), Lietuvos Laikinosios revoliucinės vyriausybės, Lietuvos ir Baltarusijos TSR Liaudies Komisarų Tarybos bei liaudies komisariatų dokumentai (p. 50—110), Lietuvos ir Tarybų Rusijos partinių veikėjų susirašinėjimas (telegramos; p. 111—124), tarybų valdžios organų veiklos medžiaga (p. 125—148), komunistinė spauda (p. 149—159). Lyginant su pirmąja knyga, antrojeje daugiau dėmesio skiriama tarybų valdžios organų dokumentų analizei.

Knygoje gana smulkiai nušviesta Lietuvos Laikinosios revoliucinės vyriausybės 1918 m. gruodžio 16 d. Manifesto parengimo ir paskelbimo istorija, aptariamai jo projekto ir galutinio teksto skirtumai (p. 50—65). Plačiai dėstomas Lietuvos tarybinės vyriausybės posėdžių protokolų, kitų tarybų valdžios organų priimtų dokumentų turinys, pažymimos kai kurių dokumentų ypatybės (pastabos jų paraštėse ir kt.). Be kita ko, iš vyriausybės posėdžių protokolų nesunku pastebėti, kad Lietuvos komunistai, iš pradžių, kaip žinome, Lietuvą įsivaizdavę tik kaip Tarybų Rusijos autonominę dalį, Tarybų Rusijai pripažinus Tarybų Lietuvos nepriklausomybę, ėmėsi rimtai

kurti savarankišką Tarybų Lietuvos respubliką, gynė jos suverenias teises nuo „centro“ žinybų.

Antroji knyga spaudai parengta kruopščiau. Šaltinotyros požiūriu išvados yra brandesnės, konkretesnės. Svarbus autoriaus pastebėjimas, kad nemaža jo nagrinėtų archyvų dokumentų įvairiu metu buvo paskelbta atskirai arba dokumentų rinkiniuose. Išskyrus vieną kitą atvejį, beveik nepublikuoti Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos KP, Lietuvos ir Baltarusijos KP Centro Komitetų, Laikinosios revoliucinės vyriausybės, Liaudies Komisarų Tarybos posėdžių protokolai. J. Krylovo nuomone, išėję dokumentų rinkiniai toli gražu dar neleidžia susidaryti išsamaus vaizdo apie tarybų valdžios šalininkų veiklą Lietuvoje 1918—1919 metais. Nurodoma, kad publikacijose dažnai lieka neapartotos skelbiamų dokumentų originalo teksto ypatybės.

Baigdamas kritiškai pažymėsiu, kad autoriui nepavyko suderinti antrosios knygos pavadinimo ir turinio. Ką besakyti, knygos antrašė intriguojanti — Lietuva 1919: revoliucija ar kompartijos diktatūra? Deja, į iškeltą klausimą liko neatsakyta. Pasinėręs į šaltinių analizę, J. Krylovas jį pamiršo.

Abi knygas spaudai autorius parengė visiškai savarankiškai, be redaktoriaus. Jose laisvai išdėstė savo požiūrį, su kuriuo kiti gali sutikti arba ne. Aptartose knygose, nepaisant kuklios jų poligrafinės išvaizdos, pasitaikančių turinio bei redakcinių spragų, skaitytojas ras naudingos mokslinės informacijos ir Lietuvos Komunistų partijos, tarybų valdžios istorijos šaltinių tekstų, kurie sudaro svarbią 1918—1919 m. Lietuvos istorijos šaltinių visumos dalį.

Mindaugas T a m o š i ū n a s

Juozas Urbšys. Lietuva lemtingaisiais 1939—1940 metais.— V.: Mintis, 1988. 112 p. 90 000 egz.; **Juozas Urbšys. Atsiminimai.**— K.: Spindulys, 1990. 192 p. 60 000 egz. (Fotogr. leid. pagal: J. Urbšys. Atsiminimai.— Chicago: Tautos fondas, 1988)

Recenzuojamos knygos — tai buvusio Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministro atsiminimai. Juozas Urbšys užsienio reikalų ministru dirbo nuo 1938 m. gruodžio 5 d. iki 1940 m. birželio 15 d. — ypatingos svarbos Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos gyvenimo laikotarpiu. Atsiminimų autoriui teko būti ne tik tokių lemtingų istorinių įvykių, kaip Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos (1939 m. kovo 23 d.), Savitarpio pagalbos sutarties su Tarybų Sąjunga pasirašymas (1939 m. spalio 10 d.), liudytoju, bet ir tiesiogiai dalyvauti juose. Jį Lietuvos vyriausybė įpareigojo nustatyti Maskvoje Tarybų Sąjungos ir Lietuvos politinių santykių pablogėjimo priežastis 1940 m. pavasarį ir ieškoti galimybių juos normalizuoti. J. Urbšius V. Molotovas ir įteikė 1940 m. birželio 14—15 d. naktį nepagrįstą ultimatumą su kaltinimais ir reikalavimais Lietuvos vyriausybei.

Abiejų knygų pagrindinę dalį sudaro ta pati medžiaga. Tai: „Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos 1939 metais“ bei „Lietuva ir Tarybų Sąjunga 1939—1940 metais“. Iš esmės abi knygos skiriasi priedais. Antroje, kurios leidimas pakartotas Lietuvoje 1990 m., yra atsiminimų autoriaus duotas pastarojo gyvenamojo momento aktualijų, konkrečiau — Lietuvos galingojo kaimyno keliamų problemų dėl Klaipėdos ir Vilniaus valstybinės priklausomybės vertinimas, nagrinėjama Lietuvos ir TSRS santykių problema. Joje yra Jungtinėse Valstijose išleisto atsiminimų varianto redaktoriaus P. Naručio įvadai, apimantys Juozo Urbšio ir Marijos Urbšienės biografijos duomenis, J. Urbšio politinės veiklos charakteristiką. Antrosios knygos dalį sudaro dokumentinė medžiaga, liečianti 1939—1940 m. svarbiausius įvykius, joje yra slaptųjų Molotovo—Ribentropo protokolų fotokopijos. Pateiktus dokumentus papildė 1939—1940 m. Lietuvos spaudos ištraukos. Šioje knygoje yra atsiminimų autoriaus parašyta jo žmonos M. Urbšienės biografija.

Istorikams labiausiai rūpi svarbiausi to meto įvykiai.

Kalbant apie atsiminimus, skirtus Klaipėdos atplėšimui, reikia pasakyti, kad šią problemą gana gerai išnagrinėjo tarybinio laikotarpio istoriografija. Ir šitai suprantama: Klaipėdos klausimas — tai Lietuvos ir Vokietijos santykiai. Apie juos nebuvo uždrausta kalbėti ne tik sąstingio, bet ir stalinizmo metais. Tačiau ir šiuose atsiminimuose, nors ir trumpai, kalbama apie jau išleistose knygose neminimus faktus. Naujai skamba atsiminimų epizodas, kuriame autorius rašo apie Ribentropo draudimą ieškoti kitų valstybių pagalbos ir išvengti Vokietijos Lietuvai keliamų reikalavimų atiduoti Klaipėdą (pirmosios knygos p. 11, antrosios — p. 36). Tik iš Lenkijos Respublikos istorikų darbų (Mikulicz S. Klaipėda w polityce europejskiej 1918—1939. W-wa, 1976) buvo žinoma, kad Lietuvos diplomatai Anglijos ir Prancūzijos vyriausybes per jų ambasadas Varšuvoje informavo apie Vokietijos reikalavimus. Šitai pirmą kartą Lietuvoje parašė J. Urbšys (p. 12; p. 37). Jo atsiminimuose randame ir apie tai, kad Lietuvos vyriausybė 1939 m. kovo 21 d. buvo perdavusi ELTAI komunikatą apie priverstinį Klaipėdos krašto perdavimą, ir apie tai, kad Vokietija priverstė tą komunikatą atsiimti. Istorikams žinomas Vokietijos archyvuose išlikęs telefono pokalbio tarp Vokietijos užsienio reikalų ministerijos valstybės sekretoriaus E. Vaiczėkerio ir Vokietijos pasiuntinio Lietuvoje E. Cechlino užrašas (Documents of German Foreign Policy. Series D. Vol. 5. London, 1953. P. 500, 501). E. Vaiczėkeris pavedė E. Cechlinui pareikalauti, kad Lietuvos vyriausybė atšauktų savo pranešimą, ir parengti kartu su Lietuvos vyriausybe kitą komunikato tekstą, kuriame būtų parašyta, jog sprendimas perduoti Klaipėdą Vokietijai priimtas „pasisitarus su Seimu“. Aišku, tokių dalykų tarybinėje istoriografijoje negalėjo būti, nes tai būtų „buržuazinės vyriausybės“ teisinimas. Labai aktualiai šiuo metu skamba Italijos užsienio reikalų ministro G. Ciano žodžiai, pasakyti J. Urbšui, „jog mažosioms valstybėms

tenką derinti savo politiką su didžiųjų valstybių interesais“ (p. 11; p. 36).

Atsiminimai apie santykius su Tarybų Sąjunga lemtingaisiais 1939—1940 m. priklauso ilgus metus tylėjimu arba iškreiptais vertinimais pridengtai istorijai. Kadangi atsiminimai sudaro istorijos šaltinių grupę, tai visai pagrįstai kyla klausimas, kiek juose pateikta medžiaga atitinka objektyvią istorinę tiesą. Tai ypač svarbu, turint galvoje istorinio laikotarpio ir problemos specifiką. Istorikai turi visas galimybes ją patikrinti. Lietuvos valstybiniame archyve išliko anksčiau su minėtais faktais susijusių archyvų dokumentų. Šiuo atveju mums ypač didelę reikšmę turi Lietuvos užsienio reikalų ministerijos to meto dokumentai: pavyzdžiui, autoriaus nušviesta 1939 m. spalio 3—10 d. derybų Maskvoje eiga, Stalino diplomatų ir jo paties spaudimas Lietuvos delegacijai reikalaujant sutikti įkurdinti Raudonosios armijos dalinius Lietuvos teritorijoje, smulkiai išdėstyta Lietuvos pasiuntinio Maskvoje L. Natkevičiaus pranešimuose, telegramose vyriausybei Kaune, tokio pat pobūdžio dokumentuose, rašytuose paties J. Urbšio per derybas ir netrukus po jų.

1940 m. birželio įvykiai atsispindi Lietuvos ministro pirmininko A. Merkio, J. Urbšio ir L. Natkevičiaus telegramose bei pranešimuose vyriausybei iš Maskvos. Reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad minėta archyvų medžiaga, turint galvoje atsiminimų autoriaus amžių, sveikatą ir mobilumo galimybes, jam buvo neprieinama. Dokumentų kopijos asmeniniame archyve tremties, įkalinimo sąlygomis taip pat negalėjo išlikti. Taigi atsiminimus teko rašyti remiantis visų pirma asmeniniais išgyvenimais ir į atmintį įsirežusiais įvykiais bei faktais. Atsiminimų ir archyvų medžiagos palyginimai leidžia daryti išvadą, jog atsiminimų tikslumas nekelia jokių abejonių, skaičiuojant gavo kompetentingą, patikimą istorinę faktinę medžiagą.

Tam tikro dėmesio nusipelno autoriaus samprotavimai, vertinimai, išvados. Istorikai gali pritarti J. Urbšio išvadai, kad vakarinės Tarybų Sąjungos sienos buvo stiprinamos pažeidžiant suverenių Pabaltijo valstybių teises (p. 44; p. 86). Jokių abejonių nekelia autoriaus samprotavimai apie V. Molotovo 1940 m. birželio 14 d. ultimatumo kaltinimus (p. 48—49; p. 90—91), kuriais Lietuvos vyriausybei primetamas 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutarties laužymas. J. Urbšys pagrįstai teigia, kad visiems nesutartams reguliuoti dar 1926 m. rugsėjo 28 d. Nepuolimo sutartyje buvo numatyta taikomios komisijos kompetencija. Ultimatumu buvo sulaužyta minėta nepuolimo sutartis, kaip ir visos kitos abi valstybes siejusios sutartys.

Lietuvos istorikai G. Rudis ir V. Žalys, remdamiesi archyvų medžiaga, įrodė V. Molotovo pareikštų kaltinimų nepagrįstumą ir pavirtino J. Urbšio teiginius.

Atsiminimų autorius teisus ir polemizuodamas su istorikais, kurie sąstingio metais lietė anksčiau minėtus klausimus. Negalima atmesti autoriaus teiginio: ne „darbo žmonių kova“ nuvertė iki 1940 m. birželio 15 d. Lietuvą valdžiusią vyriausybę. Archyvų me-

džiagos tyrinėjimai, kuriuos Lietuvos istorikai atliko jau pertvarkos metais, rodo, kad tautininkų režimas buvo likviduotas visų pirma veikiant išorės veiksniui — ultimatumui, neriboto Raudonosios armijos kontingento įvedimui, t. y. įvykdžius okupaciją. Klausimą, kodėl Lietuvos vyriausybė priėmė ultimatumą ir sutiko įleisti papildomus Raudonosios armijos dalinius, autorius aiškina, „...jog Lietuvos vyriausybė nusprendė nekelti beviltiško ginklo prieš žygiuojančią į Lietuvos teritoriją kaimyninės valstybės kariuomenę [...] Mat, vis dar tikėtasi, jog iš normalių vėžių piktos valios išmuštus dviejų nepriklausomų valstybių santykius bus įmanoma sureguliuoti politiškai, pasiremiant paties ultimatumo, siekusio neva užtikrinti Tarybų Sąjungos ir Lietuvos „savitarpio pagalbos sutarties padorų vykdymą“, ir taip pat viso abiejų valstybių sutarčių kompleksu teikiamomis galimybėmis“ (p. 66; p. 108). Tai kartu yra atsakymas į diskusijų, ypač karštai vykusių 1989 metais, 1940 metų klausimais kai kurių istorikų daromus priekaištus, kad Lietuvos vyriausybė lemtinomis 1940 m. birželio dienomis nedavė įsakymo bent simboliškai pasipriešinti Raudonajai armijai.

Istorikai žiūri ir daugiau objektyvių priežasčių, kurios vertė Lietuvos vyriausybę sutikti su Tarybų Sąjungos vadovų ultimatumo reikalavimais. Bene svarbiausia — Lietuvos to meto tarptautinė padėtis. Lietuva negalėjo tikėtis jokios užsienio valstybių pagalbos, tuo labiau iš arčiau esančios Vokietijos. Lietuvos vyriausybė žinojo Vokietijos politikos posūkį 1939 m. rugsėjo mėn.—slaptuoju protokolu su TSRS perleisti Lietuvą pastarosios žinion. Reikia prisiminti ir 1940 m. pavasarį Vokietijos pradėtą aktyvų karą Vakarų fronte. Ji ne tik pati vengė kokių veiksmu pažeisti susiklosčiusius santykius su TSRS, bet kariniais veiksmais sukausčiusi Angliją ir Prancūziją. Kai kurie istorikai, kalbėdami apie 1940 m. birželio įvykius, pavyzdžiu Lietuvai kelia Suomiją, kuri per vadinamąjį Žiemos karą (1939 m. lapkritis—1940 m. kovas) priešinosi daug kartų gausenei Raudonajai armijai, milžiniškai Tarybų Sąjungai. Tas priekaištas skatina duoti tokį atsakymą: negalima lyginti Suomijos ir Lietuvos geografinės padėties bei gamtos sąlygų. Be to, per Žiemos karą veiksmai Vakarų fronte buvo apmirę; Suomijai rengėsi padėti kitos valstybės, neoficialiai, išduodama susitarimą su TSRS, netgi Vokietija. O ko galėjo tikėtis Lietuvos vyriausybė? Taigi, galvojant apie sunkiai nusakomus ar ir visai nenusakomus karinio susidūrimo su Raudonąja armija padarinius, beliko tikėti galimybe sureguliuoti santykius su TSRS politikos ir diplomatijos būdu.

Labai vertinga atsiminimuose esanti gili ir visapusiška Stalino diplomatų 1940 m. birželio 14 d. Lietuvai pateikto ultimatumo analizė. Autorius išskiria Lietuvai ypač svarbias vietas, t. y. ultimatumo deklaruojamus teiginius: užtikrinti „Sovietų Sąjungos ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutarties padorų vykdymą“ [...], užtikrinti „galimumą įgyvendinti Sovietų Sąjungos ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutartį“ (p. 63; p. 105). J. Urbšys pabrėžia, kad kaip tik taip buvo galima suprasti ultimatumą. Jis nepanaikino ir nepakeitė Sa-

vitarpio pagalbos sutarties; kariuomenė turėjo būti įvesta apibrėžtam tikslui. J. Urbšio atsiminimai rodo, kad būtent taip jis pats, kaip ir Lietuvos pasiuntinys Maskvoje L. Natkevičius, išsiaiškino ultimatumą. Atsiminimuose apie tai rašoma: „Tokie naivūs dar buvome [...] Vis dar manėme, jog, nepaisant visko, Lietuva išliks nepriklausoma valstybė. Natkevičius spėliojo jai ano meto Mongolijos statusą“ (p. 53; p. 95). Taip J. Urbšys rašė apie save. Gerbtinas jo toks atvirumas. Bet vis dėlto ne visi vyriausybės nariai, ypač prezidentas A. Smetona, taip įvertino ultimatumą. Nevienareikšmis, prieštaringas ultimatumo ir apskritai visos padėties vertinimas, kiekvieno vyriausybės nario savi samprotavimai lėmė vyriausybės 1940 m. birželio iš 14 į 15 d. sprendimą: priimti ultimatumo reikalavimus dėl naujos vyriausybės sudarymo ir kariuomenės įvedimo.

Po 50 metų mus stebina, kad ir daugelis naujos J. Paleckio vadovaujamos vyriausybės narių taip pat nenumatė Tarybų Sąjungos vadovų klastos ir tikrųjų užmačių. V. Krėvė-Mickevičius, E. Galvanuskas, netgi J. Paleckis sutiko priklausyti V. Dekanozovo organizuojamai vyriausybei, tikėdamiesi padėti išlikti Lietuvai. Apie tai atsiminimuose rašė V. Krėvė-Mickevičius. Tai liudija išlikusios jo pasirašytos telegramos bei instrukcijos Lietuvos pasiuntiniams užsienio valstybėse. Antai birželio 20 d. telegramoje visoms pasiuntinybėms (išskyrus Maskvą, Rygą, Taliną, Berlyną) tarp kitos informacijos pažymėta: „... Sovietų įgulų padidinimas nepažeidžia mūsų krašto nepriklausomybės bei interesų, o priešingai, sustiprina jos saugumą“ (Lietuvos valstybinis archyvas. F. 383. Ap. 7. B. 2254. L. 81, 82).

Galima suprasti to meto politikos veikėjus, kuriems buvo sunku orientuotis susidariusioje ir vis labiau besikomplikuojančioje padėtyje, bet negalima pateisinti istorikų, iškreiptai vertinusių 1940 m. birželio 14–15 d. ir tolesnius įvykius. Reikia sutikti su J. Urbšiu ir jam pritarti: polemizuodamas su istoriku K. Surbliu, autorius parodo, kad ultimatumė deklaruojami argumentai dėl kariuomenės neriboto skaičiaus įvedimo buvo apgaulė. Stalinas ir Molotovas reidagavo ultimatumą taip, kad būtų pridengti jų tikrieji kėsiai — okupuoti ir aneksuoti Lietuvą.

Nemaža dėmesio atsiminimų autorius skyrė naujos J. Paleckio vadovaujamos vyriausybės sudarymui. Netuščiai teigia, jog ji sudaryta nekonstituciniu būdu. Savo teiginį grindžia 1938 m. Lietuvos Respublikos konstitucijos straipsnių analize. Istorikams žinomi kiti šaltiniai, ypač atsiminimai, patvirtina, kad naujoji vyriausybė buvo sudaryta Tarybų Sąjungos pasiuntinybės Kaune pastangomis, V. Dekanozovui komanduojuant.

Plačiau neanalizuodamas faktų, J. Urbšys išdėsto savo nuomonę dėl istorikų teiginio apie Lietuvos kariuomenės perėjimą į liaudies pusę, Lietuvos komunistų partijos poziciją ir vaidmenį 1940 m. įvykiuose, J. Paleckio vadovaujamos vyriausybės kaip teisėtos užsienio valstybių pripažinimą. Aišku, tai asmeninė nuomonė, galima

su ja polemizuoti, tačiau reikia pripažinti, kad nelabai galima rasti argumentų priešingai tvirtinti.

Juozo Urbšio atsiminimai, ypač „Minties“ leidyklos išleisti, pasirodė respublikoje didžiausios politinės įtampos laikotarpiu. Jie (vertimas į rusų ir kitas kalbas) susilaukė didelio visuomenės susidomėjimo ne tik mūsų respublikoje. Atsiminimai labai padėjo lektoriams. Jie yra ir istorikų mokslinio tiriamojo darbo kompetentingas šaltinis.

Regina Žepkaitė

William Urban. The Samogitian Crusade / Lithuanian Research and Studies Center.— Chicago, 1989. XII+304 p.

Recenzija rašoma tam, kad būtų atskleidžiami darbe keliami klausimai ir būtų įvertinta, kaip jie išspręsti. Tačiau šiuo atveju W. Urban'o darbą norėtume aptarti kiek kitaip. Tai pirma amerikiečių istoriko knyga apie Lietuvos santykį su Baltijos kryžiaus karais, recenzuojama „Lietuvos istorijos metraštyje“. Nevengiant apibūdinti jos savybių, vis dėlto svarbu pažymėti ir tai, kad ypač charakteringa šiuo klausimu susidomėjusiems amerikiečių istorikams.

Daugiskaita čia pavartota neatsitiktinai. JAV istorikai jau yra sukūrę savo Kryžiaus karų istorijos mokyklą, o vienas produktyviausių jos atstovų — J. A. Brundage'as — beveik dar prieš dvidešimt metų parašė studiją apie šių karų persikėlimą į Baltijos regioną¹. Mums gali atrodyti paviršutiniška jo išvada apie Baltijos kryžiaus karų paradoksalumą (čia nebuvo Viešpaties karsto, kurį reikėjo išvaduoti), tačiau ji rodo ne vien mūsų požiūriu formalią autoriaus poziciją: šiuo „paradoksalumu“ atsisakoma palaikyti bet kurią kovojančią pusę. J. A. Brundage'as konstatuoja užkariautojų žiaurumą, bet kartu nerodo jokios užuojautos užkariaujamiesiems. Autorius kvalifikuotai remiasi šaltiniais, „nenutolsta“ nuo jų, nieieško išvadų tematikos už šių šaltinių informacijos ribų. Tačiau tai juk vienpusiškai užkariautojų šaltiniai, taigi norom nenorom autorių veikia užkariautojų požiūris.

Tokia pozicija būdinga ir W. Urban'ui: jis prisipažįsta žvelgiąs „iš Vakarų perspektyvos“ (p. VIII). Tai, žinoma, lemia vertinimus ir išvadas, bet veikiausiai ne koncepcija vertė autorių šitaip elgtis. Kaip ir J. A. Brundage'ui, W. Urban'ui šaltiniai yra išeities taškas, o tik po to apdorojama literatūra (p. VIII). Taigi autoriaus poziciją lemia metodika. Matyt, toks yra besiklostančios JAV Baltijos kryžiaus karų istorinės mokyklos bruožas. W. Urban'as susipažinęs su naujausia vokiečių ir lenkų historiografija, žino lietuvių (ypač emigrantų) istorikų veikalus. Tikisi, kad jo darbas bus naudingas mylintiems Lietuvą ir jos istoriją žmonėms (p. VIII). Bet, „nenutolda-

¹ Brundage James A. The thirteenth-century livonian Crusade // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1972. Bd. 20, H. 1. S. 1—9.

mas“ nuo šaltinių, jis, kaip ir J. A. Brundage'as, yra veikiamas jų požiūrio.

Manychiau, šitokią amerikiečių istorikų poziciją reikia pateisinti. Jie jaučia problemos naujumą ir stengiasi būti kruopštūs bei objektyvūs. Šitai daro juos kiek nedrąsius, bet tai jų sėkmės ateityje laidas, nes, nesuvokus, jog problema nauja, atsiranda klaidų ir netikslumų. Pastarųjų, žinoma, galima pažymėti ne vieną ir čia. Vienur Dovydas teisingai (bent jau atsižvelgiant į M. Strijkovskį) vadinamas Gedimino žentu (p. 65), kitur — Vytenio (taigi ir Gedimino) svainiu (p. 61). Gediminas laikomas (vietoje Algirdo) paskutinio Vitebsko kunigaikščio žentu (p. 65). Henriko Plockės 1320 m. žygis nurodomas ne į Žemaitijos, o į Vilnijos Medininkus („Vilnių“, p. 70). Lietuvai priklausanti Karšuva įtraukiama į Lietuvos valdovų 1358 m. reikalaujamas teritorijas (p. 145). Laikoma, kad Jadvygos įsteigta Prahoje kolegija sėkmingai ruošė lietuvius (p. 187). 1390 m. Vilniuje kritęs Karigaila supainiojamas su Karijotu (p. 204). Kai kuriuos teiginius lemia pasenusi arba romantizuota literatūra (Vyčio genezė, p. 62; Ona Vytautienė laikoma Smolensko kunigaikštyte, p. 175). Priekaištų W. Urban'ui apstu ir kitose recenzijose². Tačiau ne netikslumų išvardijimas, ypač kuriantis naujai istorinei mokyklai, turėtų būti recenzijos tikslas³. Svarbiausia — suvokti autoriaus koncepciją ir tai, kas ją suformavo. Tuo atveju jei ir kyla polemika, yra naudinga abiem pusėms, taigi ir mokslui.

Aptariama knyga — kol kas paskutinis W. Urban'o serijos darbas, skirtas Baltijos kryžiaus karams. „Kryžiaus žygiai Žemaitijoje“⁴ chronologiškai pratęsia ankstesnius W. Urban'o veikalus. Nagrinėjamas Vokiečių ordino karas su Didžiąja Lietuvos Kunigaikštija XIV a., parodant ne tik abiejų pusių veiksmus, bet ir įkomponuojant juos į visą regiono politinės raidos foną. Kodėl tokiu atveju autorius savo knygos pavadinimą apribojo vien Žemaitija? Ordino karą su Lietuva W. Urban'as supranta kaip karą dėl ištisinio Ordino valdų masivo sudarymo: Žemaitija buvo trūkstama grandis. 1399 m., kuomet kryžiuočiai pirmą kartą pamėgino Žemaitiją realiai administruoti, ir yra chronologinė gairė, kuria baigiamas veikalas. Vadinas, ir šiuo atveju žvelgiama iš Marienburgo.

Tačiau metodika nevaržo autoriaus, kai jis vertina šio karo kontragentus. Vokiečių ordinas W. Urban'ui yra istorinis reiškiny, ir jo veiksmus jis siekia paaiškinti istorinės epochos savybėmis. Tai savo poleminiu veikalu pabrėžė vokiečių istorikas H. Boockmann'as⁵, su kuriuo yra susipažinęs ir W. Urban'as. Kryžiuočiai „buvo pasišventę Vakarų krikščionys, kurių naivus religingumas griežtai su-

² Gó r s k i K. Państwo krzyżackie w Prusach w historiografii amerykańskiej // Komunikaty mazursko-warminskie. 1981. N 3(149). S. 457—460.

³ Ozolas R. Ar galimas lietuvių istorinis romanas? // Istorinės prozos byla. V., 1988. P. 189.

⁴ Taip išvertė: Kiaupienė J. Amerikiečių istorikas. „Kryžiaus žygiai Žemaitijoje“ // Gimtasis kraštas. 1990. Liepos 19—25. P. 2. Tai geras vertimas. Galimi ir kiti variantai. Tiksliai išversti nelengva.

⁵ Boockmann H. Der Deutsche Orden. München, 1981.

sidūrė su jų sofistiniu politinės realybės suvokimu“ (p. 13). W. Urban'as nori parodyti, kaip „vienuolių karas“ laipsniškai virto „rite-rių karu“ (p. 25, 105 ir kt.). Jis pabrėžia, kad vokiečių atėjimas į Pabaltijį reiškė toliau pažengusius visuomenės susidūrimą su ma-žiau pažengusia visuomene (prūsų dvilaukis ir vokiečių kolonistų trilaukis, p. 6; vokiečių santykinė ekonominė gerovė Prūsijoje, p. 7—8). Tačiau kartu nedviprasmiškai nurodoma, kokia kaina šios pa-žangos buvo siekiama, ką ji reiškė vietos gyventojams ir kokiais kriterijais vadovavosi šios pažangos nešėjai. „Ištisų sričių niokoji-mo politika morališkai geriausiu atveju buvo abejotina. Jai prieš-taravo visi argumentai, išskyrus vieną: ji buvo veiksminga pasiprie-šinimui palaužti“ (p. 48). Knygos pabaigoje autorius konstatuoja: „Daug kur Vokiečių ordino riterių ir didžiųjų Lietuvos kunigaikščių veikla šiame tome suvokiama ne taip, kaip ją patriotiškai vertina vokiečių, lenkų ir lietuvių istorikai. Ši knyga tvirtina, kad mėgini-mas dinastijų valdovus padaryti tautos patriotais yra visiškai nesu-sipratimas ir kad šių dienų siekimų skyrimas viduramžių kryžinin-kams bei monarchams yra devynioliktojo ir dvidešimtojo amžiaus nacionalinės propagandos atšvaitas, skatinantis dar didesnius ne-susipratimus“ (p. 227).

Mus, savaime suprantama, labiausiai domina lietuvių kontra-gento įvertinimas. Autorius pabrėžia, jog lietuviai buvo geriausi regiono kariai, pripratę įveikti visus kaimynus (p. 4—5, 21). Jis siekia suvokti Lietuvos politinę raidą ir jos išdavus: nurodo XIII a. genčių antagonizmą (p. 53), pažymi, gal net perdėtai, Vytenio istorinį vaidmenį stiprinant karinę valstybės organizaciją (p. 62). Labai vertingas nurodymas, kad Gediminas jau galėjo garantuoti savo bajorų gerovę (ko nebuvo galima padaryti anksčiau, p. 65). Teigiamą Kęstučio charakteristiką (p. 147—148) gal kiek lėmė pa-naši XIX a. vokiečių istoriografijos tradicija, bet ji neužgožė verti-nimų visumos. Jau vien ko vertas pastebėjimas, jog į XIV a. ant-rąją pusę lietuviai pasiekė stebėtinų laimėjimų tobulindami savo karo organizaciją ir techniką (p. 159). Iš tokių išvadų galime pasi-mokyti tiek mes, tiek kitų šalių istorikai. Vertas dėmesio ir šis api-bendrinimas: „Lietuvos imperija buvo pilna paradoksu (prisiminkime J. A. Brundage'ą!—E. G.). Būdama didžiausia Europos valsty-bė, ji buvo retai apgyventa, ekonomiškai atsilikusi ir atvira puolimams iš visų pusių. Nepaisant to, dėl vadovų genialumo ji dešimt-mečiais išliko stebėtinai stabili“ (p. 168). Įdomūs Jogailos (p. 168, 171, 183, 198), Vytauto (p. 201, 202), nors kažkiek ir paveikti lenkų istoriografijos (p. 172), Onos Vytautienės (p. 210) veiklos vertini-mai. Lietuva W. Urban'ui yra lygiavertis su Vokiečių ordinu tyrimo objektas.

Vis dėlto sunku sutikti, kad Vokiečių ordinas nekėlė didelio pa-vojaus Lietuvos didvalstybei (pridėsiu — ir baigiančiai susidaryti lietuvių tautai, p. 166). Juk ir pats autorius pažymi: nuolatinis nio-kojimas lėmė tai, jog lietuviai ilgainiui nebegalėjo aprūpinti izoliuo-jamų pilių (p. 63). Ir kaip su tuo suderinti pasakymą, kad būtent

anglų kryžininkai (galbūt vienintelį kartą čia, ko gero, prabilo W. Urban'as anglosaksas.— E. G.) palaužė lietuvių pasipriešinimą (nors greta to autorius taikliai pažymi, kad Jogaila suvokė būtinumą atskirti Vytautą nuo kryžiuočių, p. 209)? Tokias išvadas lemia W. Urban'o bendras problemos suvokimas. Žemaičiai jam nėra integrali Lietuvos dalis, į juos jis žiūri kaip į žemgalius ar sūduvius (p. 48). Išdidiems žemaičiams (p. 42), jų laisvei vienodai atrodė pavojingas tiek Vokiečių ordinas, tiek ir didysis Lietuvos kunigaikštis (p. 20). Tokį W. Urban'o požiūrį veikiausiai sąlygojo plati Žemaitijos autonomija, ypač išryškėjusi dėl ją palaikančios politinės konjunktūros, susiklosčiusios XIV a. pabaigoje. Autorius stengiasi tokį savo požiūrį pagrįsti, ir šiuo atveju aiškėja jo koncepcijos bruožai. Žemaičiai laisvę suprato kaip neprivalėjamą duoti duoklę (p. 23). Tuo visiškai neskirama politinė ir socialinė laisvė, taigi neatsižvelgiama ir į socialinę raidą, kurios suvokimas leido autoriui padaryti ne vieną vertingą išvadą. Todėl originalūs žemaičių politinės padėties apibūdinimai (p. 24, 47, 195, 202, 227) susimaišo su kiek miglotu Lietuvos krikšto problemos suvokimu.

Šį suvokimą reikia atskirai aptarti. W. Urban'as pabrėžia, kad geriausia politika (Europos krikščionių požiūriu) buvo atversti monarchą ir leisti jam krikščioninti savo tautą (p. 48). Jei Lietuvos valdovai leistų į savo šalį misionierius, net patys ir nesikrikštydami, Vokiečių ordinas negalėtų tęsti savo kryžiaus žygių (p. 145). Ar galima dėti lygybės ženklą tarp šių vertinimų ir tvirtinimo, kad kryžiuočiai norėjo jėga priversti priimti katalikybę ir paklusti popiežiui (13)? Manau, kad ne, bet, perskaitęs ne vieną W. Urban'o knygą, nesu tikras, ar taip ir jis mano. O visa esmė būtent čia. Deja, J. Stakauskas yra galbūt vienintelis istorikas, suvokęs šį uždarą konfrontacijos ratą, nes tiek lietuvių, tiek lenkų, tiek ir vokiečių istoriografijoje nėra išryškinta, dėl ko kovojo abi pusės ir kodėl nebuvo vietos kompromisams XIII a.⁶, kuomet IX—XI a. jie sudarė Vidurio ir Šiaurės Europos politinės istorijos pagrindą. Lietuvos valdovai kaip tik ir siekė savarankiškai apsikrikštyti, bet istorinė situacija jau buvo kita, ir Vokiečių ordino interesai kaip tik ryškiausiai visa tai įkūnijo. Gedimino mėginimą krikštytis W. Urban'as tradiciniu vokiečių istoriografijos pagrindu vertina kaip taktinį politinį manevrą (p. 76—80). Dabar lietuvių istoriografija pateikė pagrįstą atsvarą tokiam požiūriui⁷, tik gaila, kad šitie darbai pasirodė tuomet, kai aptariamas W. Urban'o veikalas buvo parašytas ar baigiamas rašyti.

Kaip galima spręsti iš užuominos, W. Urban'as rengia dar vieną savo serijos knygą — apie 13 metų karą (p. 231). Lietuva su šiais įvykiais mažiau susijusi. Ir apskritai „Kryžiaus karai Žemaitijoje“

⁶ Stakauskas J. Lietuva ir Vakarų Europa XIII a. K., 1934.

⁷ Nikžentaitis A. Dėl Gedimino laiškų autentiškumo (toliau — DGLA) (1. Gedimino laišakai Hanzos miestams) // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (toliau — MAD. A). 1987. T. 4. P. 92—99; Nikžentaitis A. DGLA (2. Gedimino laišakai popiežiui ir krikščionybės įvedimo Lietuvoje klausimas 1323—1324) // MAD. A. 1988. T. 2. P. 68, 69.

jai skiria daugiau dėmesio už kitas serijos knygas. Perskaičius šį veikalą, lieka dvilypis jausmas: JAV medievistams Lietuva yra dar kažkiek „egzotiška“, bet kartu akivaizdu, kad atsiranda savarankiška ir, reikia tikėtis, pajėgi amerikiečių mokykla.

Edvardas G u d a v i č i u s

Chrześcijanin w świecie¹ / Red. nac. J. Zabłocki.— W-wa, 1987. 196 s. 5000 egz. (Ośrodek dokumentacji i studiów społecznych)

Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejui lenkai dėmesio nepašyktėjo, darbų apie jį jų literatūroje rasti nesunku. Jie mus būtų traukę ir šiaip, bet dabar, nuslinkus ateizmo skelbimo metams (septynių liešųjų karvių metams), pasidairius po Lietuvos bažnyčios istorijos, jos kultūros tyrinėjimų dirvas, pamačius, kokios jos apleistos, traukia dar labiau. Todėl čia ir bus pamėginta atidžiau perskaityti numerio, leidėjų pavadinto lietuvišku, senosios istorijos straipsnius, pamėginta pažūrėti, kaip pavyko įgyvendinti sveikintinus pratarmės ketinimus.

Trumpiausio sąsiuvinyje, profesionalaus L. J. Kosceliako tyrinėjimo („Mindaugo krikštas“) faktografija, gaila, ne visuomet konkreti, lyg atšokusi nuo Vilniaus dvaro istorinės dirvos, jo realijų. Antai, rašydamas apie pagonybės ir katalikybės kovos apimtą „Lietuvos valdovo sostinę“, apie neofito pastatytą katedrą Lietuvai, nė neužsimena, kur jos galėjo būti, stovėti. O paskaičius mūsų literatūrą, tai padaryti būtų buvę visai nesunku. Straipsnyje pasigendį Mindaugo krikšto, karūnavimo datų, Parbusio misijos pas popiežių. Į literatūros sąrašą nepateko nė J. Stakauskas. (Apie mus be mūsų?)

Toliau į vieną temą — Lietuvos bažnyčios veiklą nuo XIII iki XVIII a. — gilinasi T. Vasilevskis su A. Chodkevičium; pirmasis imasi XIII—XVI a., o antrasis — XVI—XVIII a.

T. Vasilevskio dėmesys sutelkiamas lenkų bažnyčios misijų veiklai baltų žemėse, misijų praktikai slavų kalbomis, apskritai lenkybės iškėlimui, nustelbiančiam realų požiūrį į temą, istorijos tikrovę. Nuo pirmųjų eilučių pradeda: toli iki Vilniaus vyskupijos įkūrimo „Lietuvos žemėse veikė lenkų dvasininkija“, XIII a. viduryje misijų

¹ Tai žinomas, Varšuvoje išeinantis lenkų kalba periodinis leidinys „Krikščionis pasaulyje“; jo 171-as numeris skirtas Lietuvos bažnyčios istorijai nuo XIII a. iki šių dienų. Be pratarmės, įvairių bažnyčios dokumentų (Jono Pauliaus II, Lenkijos vyskupų konferencijos laiškų), lietuviška tematika jame skelbiama 11 straipsnių: L. J. Kosceliako „Mindaugo krikštas“ (p. 13—17), T. Vasilevskio „Katalikų bažnyčios veiklos Lietuvoje XIII—XVI a. bruožai“ (p. 17—26), A. Chodkevičiaus „Lietuvos bažnyčia XVI—XVIII a.“ (p. 26—39), kun. B. Micevskio „Vilniaus vyskupijos valdytojai tautinės nelaisvės laikotarpiu“ (p. 39—49), B. Makovskio „Iš bažnyčios veiklos Lietuvoje 1918—1940 m.“ (p. 49—68), Z. Krajevskio „Katalikų bažnyčios veiklos Lietuvoje 1918—1940 m.“ (p. 68—77), A. P. Sitaros „Dabartinė katalikų bažnyčios padėtis Lietuvoje“ (p. 77—88), M. Budziareko „Pastangos įkurti Vilniuje metropoliją ir primo sostą“ (p. 88—104), A. J. Baranovskio „Vieniuolių reikšmė LDK sakralinės architektūros ir urbanistikos plėtotei“ (p. 104—119), P. Losovskio „Lietuvos krikščionys demokratai“ (p. 119—136) ir kun. T. Krahelio „Marijos šventovės buv. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“ (p. 136—152).

veikla „Lietuvoje užsiėmė daugiausia lenkų dominikonai [...], o po jų — pranciškonai“, „Jau XIII a. vidury lenkų episkopatas uoliai skleidė krikščionybę ne tik tarp senųjų prūsų, jotvingių, bet taip pat tarp lietuvių“, „1253 m. Gnezno arkivyskupas Pelka konsekravo pirmąjį Lietuvos vyskupą, turbūt krovuviškį dominikoną Vitą, nuo tol priklausiusį Lenkijos vyskupijai“, „Gedimino laikais [...] pranciškonų bažnyčioje Vilniuje pagrindinė misijų kalba — lenkų“, „... apie 1325 m. Lietuvoje buvo apgyvendinta daug lenkų belaisvių, pagautų per lenkų žemių užpuolimus“, „Lenkų belaisvių įpėdiniai buvo lyg pirmieji misionieriai Lietuvoje ir iš jų neabejotinai radosi taip pat dvasininkija naujai kylančios bažnyčios Lietuvoje“ (p. 17—18).

Kaip matyti, pirmųjų misionierių vainiku baltų žemėse autorius tevainikuoja savo tautiečius: „lenkų“, „Lenkijos“, „lenkų“.

Z. Ivinskis apie lenkų dvasininkų veiklą prūsų žemėse teigė: „Lenkų istorikai dabar bando nurodyti, kad iš Lenkijos buvusios prasidėjusios Prūsiose christianizacijos pastangos (nuorodoje — K. Tymieniecki, L. Koczy, T. Glemma). Tačiau jos galėjo būti labai ribotos ir prūsų tautoje pėdsakų nepaliko“². Lenkų misijų poveikį visoms baltų žemėms apsvarstė taip pat S. Yla. Anot jo, pirmieji prūsų, jotvingių misininkai iš tiesų atėjo iš lenkų, bet buvo ne lenkai („iš lenkų bei pamarėnų atėję nors ir ne lenkai...“): tai čekas Prahos arkivyskupas Vaitiekus-Adalbertas su dviem draugais, vokietis Brunonas-Bonifacas su aštuoniolika draugų, vokietis cistersas Kristijonas ir kiti“³. O kaimynų veiklą mūsų žemėse S. Yla taip apibendrina: „... turėdama savo pašonėje tokią puikią misijų bazę, kaip Lietuva, [Lenkija] per 400 metų labai mažai tėra davusi tautiųjų misininkų. [...] net patys lenkų vyskupai beveik visai nesirūpino lietuvių palenkimu į krikščionybę“⁴.

Kad baltų žemės nebuvo lenkų misijų monopolis, kad Lietuvos sukatalikiniimu rūpinosi taip pat šiaurės kaimynas, Rygos arkivyskupija, rodo jos ryšiai su Vyteniu, Gediminu, ne sykį viešai keltos Ordino daromos kliūtys dvasininkams siųsti į mūsų kraštą. Z. Ivinskis mini, kad „yra ženklų spręsti, jog Rygoje jau buvo suprojektuota „Lietuvos (bažnytinė) provincija“⁵. Rygiečių veiklos realumą liudytų ir tai, kad Mindaugą tikėjimo tiesų mokė Ordino kunigas, vokietis Kristijonas, iš kurio rankų didysis kunigaikštis su dvaru bus priėmęs taip pat krikštą⁶. Z. Ivinskio spėjimu, Kristijono (vėliau įšventinto Lietuvos vyskupu) padedami „Livonijos kryžiuočiai organizavo Mindaugo kanceliariją, jo lotyniškų dokumentų rašymą“. Apsibrėžęs lenkų veiklos tyrimų ratą, tų faktų T. Vasilevskis nei kelia, nei aiškina.

Nė šešėlio abejonės, istorinės tikrovės neaiškumo skaitytojas nepajus teiginyje: „1253 m. Gnezno arkivyskupas Pelka konsekravo

² Ivinskis Z. Krikščionybė Lietuvoje. Roma, 1987. P. 9.

³ Yla S. Krikščionybės įvedimas Lietuvoje. K., 1938. P. 28.

⁴ Ten pat. P. 86.

⁵ Ivinskis Z. Min. veik. P. 76.

⁶ Stakauskas J. Lietuva ir Vakarų Europa XIII a. K., 1934. P. 74; Ivinskis Z. Min. veik. P. 51.

pirmąjį Lietuvos vyskupą [...] Vitą, nuo tol priklausiusį Lenkijos vyskupijai“ (p. 17). Tuo tarpu konsekavimo pirmumo, taip pat priklausymo dalykai iš tiesų ne tokie aiškūs, kaip pateikiami. Įsigilinę į juos, J. Stakauskas, be kita ko, pastebi, kad „... lenkų istorikai [...] stoja už dominikonų vienuolio Vito konsekracijos pirmenybę“, tačiau „neįrodo, kad jo [Vito] konsekracija įvyko anksčiau už Kristijono konsekraciją...“. Toliau pasako, kodėl neįrodo (ne tik lenkai), — „... nes negalima tikrai nustatyti, kada buvo įšvestas vyskupas Kristijonas“. Tad besigilinančiam į tai ar nederėtų sutikti su atsargiu tyrinėtojo perspėjimu: „Reikia visada su tuo skaitytis, kad Kristijonas galėjo būti netgi truputį anksčiau konsekruotas už Vitą“⁷. Panašiai yra ir su kita teiginio dalimi, kurioje nurodomas Vito priklausymas Gnezno arkivyskupijai. Nustatyti, kam iš tikrųjų priekė Vitas (popiežiui ar Gnezno arkivyskupui), neįmanoma, nes „... šaltiniai apie tai visiškai tyli“. Šiuo atveju, tiesioginiams šaltiniams tylint, galima pasitelkti kitus, į kuriuos dėmesį atkreipė pirmosios temos autorius L. J. Kosceliakas. Remdamasis jais, jis stebėjosi Mindaugo politinių įžvalgumu, tuo, kad Lietuvos valdovas „... ryžtingai atmetė bet kokius mėginimus prijungti lietuvių žemes prie kaimyninių metropolijų ir pareikalavo iš Romos Lietuvos vyskupo tiesioginio priklausymo Apaštaly Sostui“ (p. 15). Tad Mindaugo nuostata nekelia jokių abejonių. Abejonių nekelia betgi taip pat jos sutapimas su popiežiaus nuostata. Inocentas IV buvo numatęs „... įkurti Lietuvoje atskirą bažnytinę provinciją“⁸. Kad Pelka būtų išdrįsęs eiti prieš popiežiaus valią ir priimtų Vito priešaiką Gnezno arkivyskupui, sunku patikėti; tai būtų buvęs iššūkis Apaštaly Sostui. Matyt, belieka vėl pripažinti J. Stakausko teismą: „... arčiau tikrybės“ yra tai, kad ir „antra vyskupija [Vito] buvo įstatyta į tiesioginius priklausymo santykius su Apaštaly Sostu“.

Aprašomai lenkų misijų veiklai, slavų kalbų vartojimo praktikai Lietuvoje pagrįsti T. Vasilevskis pasinaudoja 1323 m. gegužės 26 d. Gedimino laišku Saksonijos pranciškonams. Jame prašoma atsiųsti į Vilnių ir Naugarduką „... keturis brolius, mokančius lenkų, žemgalių ir rusų [rusinų] kalbas, tokius, kokie dabar yra ir kokie buvo...“⁹. Pavadinęs laišką fenomenu, duodančiu „nepaprastai įdomią informaciją“, autorius prisipažįsta: „Stebina mus tame Gedimino laiške lenkų kalbos išskėlimas į pirmą vietą iš trijų kalbų, kurių mokėjimas katalikų klerui, vedančiam misijas tarp pagonių Lietuvoje, buvo labai pageidautinas“ (p. 18). Kiek toliau nuostabą pakeičia įsitikinimas: „Tą fenomeną aiškiname visuotine praktika laisvo slavų kalbų vartojimo misijose tarp gyventojų, mokančių kurią nors iš slavų kalbų...“ Ir čia pat priduria: „... gyvenantys Vilniuje ir jo apylinkėse lietuviai gerai mokėjo rusų kalbą“. Kuo remiantis daroma išvada apie mūsų prosenių gabumus slavų kalboms, nenu-

⁷ Stakauskas J. Min. veik. P. 120.

⁸ Ten pat. P. 117.

⁹ Gedimino laišakai. V., 1966. P. 55.

rodoma (straipsnis apskritai be nuorodų, be literatūros sąrašo).
Siaip ar taip, tolesnis dėstymas grindžiamas dviem nuostatom: vienu „visuotinė praktika laisvo slavų kalbų vartojimo misijose“, kitų — kurios nors slavų kalbos mokėjimo. O šaltinis veda kita linkme: Gediminas ieškojo vienuolių, „... kokie dabar yra ir kokie buvo“. Tad ar netvirtinamas veiklos tęstinumas? Teigiama ne misijos tarp pagonių slavų kalbomis, o veiklos tęstinumas Vilniaus ir Naugarduko bažnyčiose, rūpinimasis ten esančiais katalikais. Jau V. Abrahamas tai matė: „... lenkai anuomet Lietuvoje turėjo sudaryti visai nemenką gyventojų dalį (dešimtys tūkstančių paimtų belaisvių), jei juos šalia rusinų, tuomet sudarančių bent jau pusę Lietuvos gyventojų [...] kitame laiške minėjo Gediminas. Keturi vienuoliai, mokantys slavų, baltų kalbas, buvo kviečiami „... aptarnauti (dla obslugi) dvi pranciškonų bažnyčias Vilniuje ir Naugarduke“¹⁰, o ne imtis misijų slavų kalbomis tarp pagonių. (Tą patį teigia ir Z. Ivinskis — „aptarnauti dviem pranciškonų bažnyčiom“.)

Laikotarpio žinovui nuostabą labiau turėtų kelti ne kalbų eilė, atspindinti tikinčiųjų santykį Kunigaikštystėje, o didžiųjų kunigaikščių, pagonių, jautrumas pavaldinių tikėjimui, jų dvasios reikalams, viduramžiais retai pasitaikantis pakantumas (beje, jau keltas lenkų istorikų), valdoviškas „norime“, „leidžiame“ rusinams Dievą garbinti „pagal savo apeigas“, „lenkams pagal savo papročius...“.

Gilindamasis į lietuvių kalbos vartojimą praeityje, laišką pranciškonams yra apmąstęs A. Jovaišas. Be sutampančios istoriografijoje (V. Abrahamas, Z. Ivinskis) nuomonės dėl jų kvietimo tikslo, jis bus, matyt, teisingai įžvelgęs ir kodėl didysis kunigaikštis nekviečia mokačių lietuvių kalbą. A. Jovaišo teigimu, tuo metu dar buvo „... neišspręstas Lietuvos krikšto klausimas ir nepageidaujama lietuvius mokyti katalikybės“¹¹. Kaip tik dėl to Gediminas ir nekviečia mokačių lietuvių kalbą. Senajai ideologijai apsaugoti jis „... pastato ir kalbinę sieną“. Pageidaujami keturi vienuoliai neturėjo skirtis nuo vienuolių, „kokie dabar yra ir kokie buvo...“, kad galėtų sykiu toliau aptarnauti tikinčiuosius Naugarduko, Vilniaus bažnyčiose. Šitaip ir kalbų eilė, ir lietuvių kalbos neįrašymas ar nebus atsistoję savo vieton?

Tokių išvadų teisingumą patvirtintų taip pat tolesni Gedimino dvaro įvykiai, tyli kova tarp krikščionybės ir pagonybės bei stačiatikybės gynėjų, didžiojo kunigaikščio mirties priežastis; apie tai savo tyrinėjime yra rašęs A. Nikžentaitis. Pasak jo, Gediminą „... savięji nuuodijo...“¹² po to, kai jis mėgino apsikrikštyti antrą sykį. (T. Vasilevskio straipsnyje apie pastangas krikštytis nėra nieko.)

Algirdas tepaminėtas pasakojime apie liūdną 14 pranciškonų misijos likimą pagonių rankose. Palankiai vertinęs abiejų lenkų vienuolių veiklą Lietuvoje, dėl 14 konfratrų mirties Vilniuje nušvieti-

¹⁰ Abraham W. Polska a chrzest Litwy // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. W-wa, 1914. S. 19.

¹¹ Jovaišas A. Jie parašė pirmąsias lietuviškas knygas. V., 1989. P. 8.

¹² Nikžentaitis A. Gediminas. V., 1989. P. 52.

mo, tai šen, tai ten tebeprisimenamo, Z. Ivinskis perspėjo: „Laikas jau būtų šitą 14-kos pranciškonų kačkinių legendą nebepriskirti faktų istorijos sritin...“¹³. Daugiau kaip prieš pusę šimto metų jau įrodyta, kad pasakojimas neturi istorinio pagrindo, tėra iš tiesų legenda¹⁴. Stojęs prieš legendą rimtoje istorinėje literatūroje, Z. Ivinskis sykiu pastebėjo, kad tyliai savo darbą dirbusių „ypač pranciškonų vaidmuo yra iškeltinas“, ir apgailestavo, jog apie juos iki šiol „nedaug kas tėra žinoma“¹⁵. Perskaitęs jubiliejinį straipsnį, skaitytojas tegaus... seną legendą. Nė neužsimenama taip pat apie garsaus pranciškono, Petro Filargio iš Kandijos (vėliau popiežiaus Aleksandro V), lankymąsi Algirdo dvare Vilniuje, lankymosi tikslus, priežastis. Algirdo pastangos krikštytis irgi apeinamos. Nepatraukė autoriaus nė J. Fijaleko teiginys, kad „lietuvių kalba nebuvo ir negalėjo būti jiems [pranciškonams] svetima, [nes] turėjo lietuvių novicų ir brolių“¹⁶, arba V. Abrahamo mintis: „... tas kleras [dominikonai, pranciškonai], tiek lenkai, tiek kiti turėjo galimybių, susipažinęs su lietuvių liaudies papročiais, išmokti vietos kalbą ir sykiu imtis sėkmingos misijų veiklos tarp pagonių...“¹⁷. Pagaliau ar nė pranciškonai dirbo Gedimino kanceliarijoje, ne jie rašė Saksonijos pranciškonams? Tyli, istorinės reikšmės ordino veikla tebeliko nepagilinta, nepraturtinta nė vienu fakteliu.

Apskritai įvykių, faktų pasirinkimas, jų sudėliojimas, nušvietimas sudaro įspūdį, tarsi Lietuvos politinė erdvė nuo pat Mindaugo iki Gedimino — europinio lygio baltų valstybininko — ir nuo jo iki Jogailos bei Vytauto laikų tebutų buvusi tuštuma, plynė, be didžiųjų kunigaikščių valstybinio mąstymo, diplomatinio judėjimo,ėjimo į krikštą aktą, šita linkme veikiama tik iš šono, iš pietų, o ne paties Vilniaus dvaro.

Kalbėdamas apie Lietuvos krikštą, autorius nupiešė, kaip į Vilnių atvyko Jogaila, „apsuptas lenkų ponų ir dvasininkų“ (p. 20). Iš tikrųjų „apsupti“ tesudarė būrelis kunigų, o ponų „apsuptyje“ nebuvo nė karalienės Jogailienės; iš aukštųjų dvasininkų Jogailą atlydėjo vienas vienintelis Sereto vyskupas, būsimas Vilniaus ganytojas A. Jastšembecas. Beje, kaip nurodoma mūsų literatūroje, jis pranciškonas, mokėjęs lietuviškai, be to, pagal Apaštalų Sosto įgaliojimą turėjo prisiekti „popiežiaus vardu“; matyt, tebeveikė Mindaugo politikos įtaka. Ar kuklus palydos vaizdas nepatvirtina mūsų istoriografijos teiginių, kad pietiniai kaimynai „... tam Lietuvos krikštui

¹³ Ivinskis Z. Min. veik. P. 22.

¹⁴ Chodyncki K. Legenda o męczeństwie franciszkanów w Wilnie // Ateneum Wileńskie. Wilno, 1927. T. 4. S. 53—78; vilniečio nuomonei pritariama taip pat naujausioje lenkų ir nelenkų literatūroje: Kosman M. Litwa pierwotna: Mity, legendy, fakty. W-wa, 1989. S. 120—145; Gidžiūnas V. Algirdo ryšiai su Rytų ir Vakarų bažnyčiomis // Lietuvių tautos praeitis. 1978. T. 4, kn. 2. P. 45.

¹⁵ Ivinskis Z. Min. veik. P. 22.

¹⁶ Fijałek J. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. S. 64.

¹⁷ Abraham W. Op. cit. S. 17, 18.

neteikė didelės svarbos“¹⁸. Paties autoriaus požiūrį į krikštą (šiai ar taip europinės reikšmės įvyki) išduoda skyrelio pavadinimas — „Jogailos krikštas“ (p. 19); jauniausioji Europoje bažnyčios dukra pakrikštijama vyrišku vardu...

Baigdamas straipsnį, T. Vasilevskis imasi „lenkus, ypač lenkų bažnyčią ginti“ nuo lietuvių kaltinimų „sąmoningu Lietuvos lenkinimu“. Neneigdamas nutautėjimo (sulenkėjimo), autorius apie jį kalba kaip apie savaiminį procesą ir lenkų dvasininkijai apginti nurodo argumentą: „Lenkų dvasininkija nesuprato lietuvių kalbos vartojimo reikalo, nes ir patys lietuviai nematė būtinumo įvesti lietuvių kalbą į savo įstaigas“ (p. 22). Krikščionių sulyginimas su pagonimis nejučiom kelia klausimą — kokio kultūros lygio, kokios mąstymo pakopos bus buvę katalikybės platintojai, jei jie nepakilo aukščiau pagonybės išpažinėjų kultūros, mąstymo? Lietuvoje praktikuotas tikėjimo skelbimas svetima kalba pasaulio misijų praktikoje bene bus vienintelis, negirdėtas atvejis. Teisindamas tokią padėtį, toliau autorius tautinius reikalus atskiria nuo praktikos reikmių: „Jeigu matyta reikalas vartoti lietuvių ar žemaičių kalbą, tai ne tautiniais, bet tiksliai praktiniais sumetimais — krikščionybei įgyvendinti ir tikėjimo pagrindams įdiegti“ (p. 22). Bet Lietuvos bažnyčios istorija iki reformacijos liudyte liudija, kad tų praktikos sumetimų nepaisyta. Tik reformacijai plintant, akinamos kitų konfesijų veiklos, bažnyčios viršūnės suskato rūpintis lietuvių kalba. O T. Vasilevskio nuomone, apie XVI a. vidurį „... katalikų dvasininkija Lietuvoje ir Žemaitijoje atsiminė būtinybę katalikų tikėjimo pagrindus skelbti liaudies kalba“ (p. 22). „Atsiminė“? Iki tol minimos būtinybės faktų autorius nekėlė, bent straipsnyje jų nematyti, tad ar turėjo ką ji „atsiminti“? Be to, toks neįdėmus sluoksniu pristatymas („katalikų dvasininkija“ — visa?) ar realus, neklaidinantis? Nebuvo ji vienalytė nei socialine padėtimi, nei išsilavinimu ar moralumu, tad ir lygiu, supratimu savo. Šiaip į padanges kėlęs lenkų dvasininkiją kaip lietuvių kalbos gelbėtoją, J. Fijalekas griežtai skyrė klerą nuo bažnyčios viršūnių, pripažino eilinės dvasininkijos darbo klaidas („... čia nepasiginčysi“). Klaidų šaknis parodė Z. Ivinskis: „Tad ir ėmė gaudyti parapijų beneficijas ateiviai iš Lenkijos. Anie klebonų vietų medžiotojai sielovada nesirūpino“¹⁹. Apie kunigų tamsumą, amoralumą, kalbos nemokėjimą, remdamasis vyskupų reliacijomis, be užuolankų kalba T. Vasilevskio kolega A. Chodkevičius. Skirdamas „apaštalus nebylius“ (kaip juos taikliai yra pavadinęs K. Prapuolenis) nuo bažnyčios viršūnių, jis parodo valstybinį vyskupų (senatorių) mąstymą. Šiuo atveju tipiškas bažnyčios viršūnių atstovas ir buvo Vilniaus vyskupas V. Protasevičius. Jausdamas savo kareivijos galimybes, jis nei skatino, nei kvietė „atsiminti būtinybę“. Senukas vyskupas visas savo viltis katalikybei gelbėti sudėjo į Lojolos ordiną —

¹⁸ Ivinskis Z. Min. veik. P. 86, 87; tokios pat nuomonės laikosi S. Yla (Min. veik. P. 87).

¹⁹ Ivinskis Z. Min. veik. P. 219.

anuomet intelektualiausia, daugiatautę vienuoliją, į būtiną valstybei švietimo tinklo sukūrimą.

Sutikdamas su lietuvių lenkėjimu, T. Vasilevskis, kaip minėta, jį vadina savaiminiu; procesą ir teapibūdina tuo vienu požymiu — savaimiškumu. Kitų požymių nenurodant (nematant?), lenkų bažnyčiai pripažinti nekaltumo prezumpciją jau nesunku — lietuviai patys kalti, kad juos paplovė nutautėjimo banga. Kita vertus, gynybinė tezė („Lenkų dvasininkija nesuprato lietuvių kalbos vartojimo reikalo, nes ir patys lietuviai nematė būtinumo įvesti lietuvių kalbos į savo įstaigas“) duota be laiko ribų, ilgas 600 metų laikotarpis nedalijamas. Tokiu atveju išeitų, kad autorius tiek į nutautėjimo procesą, tiek į kalbos vartojimo nesupratimą žiūri kaip į stabilų dalyką, nekintantį per visą laiką? Išeitų, kad nutautėjimas, prasidėjęs XIV a., toks pat savaiminis buvo ir tautinio judėjimo laikotarpiu, kad lenkų dvasininkijos nesupratimas (supratimas), kokia kalba platinti tikėjimą, taip pat nesikeitė? Lengvai suprantami autoriaus gynybiniai ketinimai, išankstiniai nusistatymai, bet kokie jie tolimi istorinei tikrovei. Tam įsitikinti didelių pastangų nereikia — užtenka pažiūrėti į literatūrą²⁰.

Zigmo Zinkevičiaus surinkti duomenys iš Vilniaus vyskupijos — sausi faktai su datom, vietom, pavardėm, veiklos pobūdžiu — liudija didelę, sąmoningai skatinamą lenkų kalbos ekspansiją, lietuvių kalbos niekinimą, draudimą, išstūmimą. Štai keli tokios ekspansijos pavyzdžiai, tenurodant veiklos būdą (be detalių — kas, kur, kada): iš sakyklos „prakeikė lietuvių kalbą“, „liepė sunešti lietuvių maldaknyges [...] ir jas sudegino“, „rankiojo lietuviškus elementorius [...] ir juos naikino“, iš sakyklos lietuvių kalbą „pajuokdavo, vadindavo pagonių kalba“, buvo platinami gandai, kad valdžia „uždarysianti tas bažnyčias, kuriose pamaldos lietuvių kalba“, „vaikų nemokydavo katekizmo tui, kol jie nepramokdavo lenkų kalbos“, „prisaikdino nekalbėti lietuviškai“, uždraudė bažnyčioje kalbėti lietuviškai, „nes tai didelė nuodėmė“, į lietuvių parapijas skyrė kunigus lenkus, nemokančius lietuviškai, o lietuvius kėlė į gudų parapijas, ginančiam lietuvių kalbą kunigui grasino: „Jei tu dar drįsi [...] iš tavęs atimsiu kunigystę“, „lietuvių kalba išvaryta iš daugelio bažnyčių“ ir t. t. Minėti, neminėti faktai rodo, kad lenkų bažnyčia, jos dvasininkija nebuvo tokia naivuolė, tokia sancta simplicitas, kaip ją vaizduoja autorius. Apie lietuvių tautos, lietuvių kalbos nuostolius slenkant amžiams rašo V. Ambrazas: „Nuo XVI a. iki nepriklausomybės atkūrimo lietuvių kalbos plotas sumažėjo daugiau negu trečdaliu“²¹. Tame baltų arealo „šagrenės odos“ traukimesi lenkų bažnyčios vaidmuo nedviprasmiš, aiškus, sąmoningas. Nematančio (?) tokio proceso, besivadovaujančio išankstiniu nusistatymu autoriaus objektyviu istoriku nepavadinsi. Apskritai T. Vasilevskio straipsnis iškrenta

²⁰ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. V., 1992; Kniūkšta P. Vilniaus kraštas ir lietuvių kalba. V., 1990; Makauskas B. Vilnijos lietuviai 1920—1939 m. V., 1991.

²¹ Ambrazas V. Kalba ir valstybė // Gimtoji kalba. 1990. Nr. 6. P. 1.

iš konteksto kitų sąsiuvinio straipsnių, kurie gali patikti ar nepatikti dėl savo tendencijų, bet jie liudija kaimynų istoriografijos lygį, jos pasiektą profesionalumą, brandumą.

Kitą dalį (XVI—XVIII a.) minėtos temos baigia A. Chodkevičius. Jo pažiūra į temą, istorinę tikrovę pagrįsta dėmesingumu LDK visuomenės interesams, Kunigaikštystės valstybiniam (sykiu bažnyčios) individualumui, pagrįsta jo pažinimu bei pripažinimu.

Jau straipsnio pradžioje A. Chodkevičius tvirtina, kad „Lietuvos bažnyčia iš tikrųjų sudarė atskirą, neformalią „provinciją“, kad ji tą atskirumą gynė (p. 26). Teiginiams pagrįsti jis duoda anuomet pagarsėjusią Lucko vyskupo Bernardo Macejovskio nominavimo Vilniaus vyskupu istoriją; lietuviai jo įsileisti nesutiko, nes buvo lenkas.

B. Macejovskio byla, kaip LDK nepriklausomybės gynimo pavyzdys, A. Chodkevičiaus parinkta vykusiai ir taikliai — ji būdingai atspindi Kunigaikštystės visuomenės visų savo valstybinio aparato institucijų atskirumo, savarankiškumo supratimą. Tai puikiausiai matyti iš kanclerio L. Sapiegos laiško Vilniaus vaivada K. Radvilai. Jame rašoma: nusileisti karaliui reikštų „... tada pasiduokite visu kuo lenkams, atsisakykite lietuviško antspaudo, maršalkos lazdos, [etmono] buožės, tebūnie lenkų lazda ir buožė, ir bendras išdas“. Pabaigoje nusistatymas: „... arba žūti, arba iškovoti, kad lietuvis būtų Vilniaus vyskupu“²². Beje, kanclerio nusistatymas rėmėsi taip pat juridiniu pagrindu: pagal Lietuvos Statutą Kunigaikštystėje vyskupo sostą galėjo užimti tik lietuvis. (Svarbią Lietuvos visuomenei Statuto poziciją, į kurią eita nuo Mindaugo laikų, A. Chodkevičius iškelia, jos nenutylė.) Vaizdžiai, skaičiais piešdamas po karų, baisaus nederliaus, bado, 1708—1711 m. maro sukrečiantį Lietuvos gyventojų sumažėjimą (60%), labai gaila, neatkreipė dėmesio į demografinės padėties įtaką etniniams pasikeitimams — slaviško elemento siūbtelėjimą.

Ganytojiškos veiklos skyrelyje įdomiai vertindamas laikotarpį, autorius kelia mintį, galinčią nuskambėti net eretiškai: „Atsakymas į klausimą, ką pasiekė bažnyčia savo ganytojiška veikla Lietuvoje, yra labai sunkus“ (p. 37). Tą išties nelengvą atsakymą, matyt, galėtų papildyti S. Ylos pamastymas: pasirinkimas „... tokio tarpininko kaip Lenkija, aišku, negalėjo būti mūsų krikščionybei labai laimingas. Pati nestovėdama krikščioniškojo gyvenimo aukštumoje, Lenkija, aišku, negalėjo ir mums perteikti krikščionybės tokios, kokia ji iš tikrųjų buvo“²³.

Nagrinėjantiems temą abiem autoriams papriekaištauti reikėtų už neiškėlimą kitų krikščioniškų konfesijų indėlio į lietuvių raštijos plėtotę, tų konfesijų įtakos bažnyčios ganytojiškai, kultūrinei veiklai. T. Vasilevskis bažnyčios švietimo sričiai teskyrė vos ne vos po vieną kitą eilutę, išsamiau kitų konfesijų lietuviškos leidybinės veiklos

²² Krasauskas R., Maciejowski B. // Lietuviškoji enciklopedija. Bostonas, 1959. T. 17. P. 23.

²³ Yla S. Min. veik. P. 87.

nepanagrinėjo nė A. Chodkevičius. Liko nuskriausta „antroji savo amžiumi Lietuvos institucija“—„Unitas Lithuaniae“, t. y. Evangelikų Reformatų bažnyčia²⁴, savo leidyba (pakaktų prisiminti, kad „beveik du trečdalius jų [Sventojo Rašto tekstų] parengė evangelikai liuteronai ir evangelikai reformatai“²⁵), mokyklomis, šviesiais žmonėmis daug davusi mūsų kultūrai. Pagaliau stabtelėjimas prie „Unitas Lithuaniae“ indėlio ar nebūtų buvęs atbalsis Jono Pauliaus II intensyviai ekumeniškos dvasios skelbimui?

Rūpestingai surinkta faktografija (nurodoma Vilniaus vyskupijos vyskupai, jų valdymo metai, išsilavinimas, priklausymas vienuoliams, pažiūros, veiklos pobūdis, santykis su rusų administracija ir kt.) naudingas, ne syki bus reikalingas taip pat B. Micevskio straipsnis apie Vilniaus vyskupijos valdytojus tautinio pavergimo laikotarpiu. O šiaip tyrinėjimas—tipiškas unijinės sampratos pavyzdys. Apie lietuvių tautinį judėjimą jokios užuominos, lyg jo nagrinėjamu laikotarpiu nė nebūtų buvę. Pagal autorių, „beveik 150 metų“ „lenkų, lietuvių ir baltarusių katalikai labai vieningai ir pasiaukojamai kovojo su ta vergija“. Kad toji kova neapsivainikavo pergale, kalti esą pavergėjai, kurie, išsigandę „jos buvusios didybės, senosios, pirmosios pasaulyje federacinės valstybės žemės“ sukiršino tautas, kurstydami šovinizmą (p. 47—48). Lietuviai su baltarusiais straipsnyje tėra liaudis, kuriai iki savo tautybės suvokimo labai toli. Tą suvokimą autorius apriboja katalikybe, o ši savaime sutapatinama su lenkybe. Po to natūraliai iškyla pirmosios pasaulyje unijinės valstybės idėja. Ir apsupama ji tokia pagarba, tokiu šventu maldingumu, jog negali nepatikėti autoriaus nuoširdžiu nesupratimu, kad ir kokia menkutė gamtos ar visuomenės rūšis būtų (ne tik ereliai), gyventi ji trokšta laisvėje, savo galva.

Tokios idėjos šviesoje vertinama ir J. Matulaičio veikla. Rašoma: „Jis ėmėsi veiklos stiliaus tiesiog priešingo, palyginti su Michalkevičium“ (p. 47). Matyt, turėta omenyje prelado K. Michalkevičiaus aplinkraštis, pagal kurį kunigas „... privalo būti tik katalikų kunigu, niekuomet lenku, lietuviu arba kitu koku, nes ne žmonės kunigui, bet kunigas žmonėms“²⁶. Kokio veiklos stiliaus laikėsi Vilniaus vyskupas J. Matulaitis, geriausiai rodo jo laiškas, rašytas po metų (1919 m. gruodžio 16 d.) A. Račiui. Laiške teigiama: „Dabartiniu metu neįvesiu jokių pakeitimų [aplinkraščio nustatytų] kalbų tvarkos ir proporcijos [atžvilgiu]. Tie reikalai vyskupo Ropo ir prelado Michalkevičiaus didžiąja dalimi sutvarkyti, ir tai visai teisingai, netgi su nauda lenkams“²⁷. Tad, palyginus su Michalkevičium, „jokių pakeitimų“...

Toliau B. Micevskis pavadina J. Matulaitį „... savaime sulenkėjusiu lietuviu“, kuris „ypatinga globa apsupo baltarusius ir lietu-

²⁴ Vardys V. Krikščionybė lietuvių tautos gyvenime // Lietuva ir krikščionybė. Torontas, 1987. P. 88.

²⁵ Naujasis Testamentas. K.; V., 1988. P. 665.

²⁶ Vadovas. Seinai, 1911. T. 10. P. 303.

²⁷ Listy Bł. Jerzego Matulewicza do nuncjusza Achilla. Chill-e Rappiego // Ethos. 1988. N 1. P. 50.

vius“ (p. 47). Bene unikalus atvejis, kai nutautėlis „ypatinga glo-
ba“ apsupa savo tautiečius? Nebuvo J. Matulaitis sulenkėjęs nei
savaiame, nei ne savaiame. Tik negalima neigti (būtų neteisinga)
lenkų kultūros įtakos jam. Jo intelektas, inteligencija sugebėjo pa-
imti, išskirti iš jos tai, ką ji turėjo geriausia. Tačiau lenkų (Rytų)
kultūra — tik viena jo mokykla, buvo ir kita — prancūzų, vokiečių
(Vakarų) kultūra, kurios nematyti netinka (taip pat neteisinga).
Tai tolygu parodyti pusę vertybės.

Apie J. Matulaičio suteiktą baltarusiams ir lietuviams „ypatingą
globą“, be aplinkraščio, galima spręsti iš V. Mysleko straipsnio.
Jame rašoma: „Kapitula [Vilniaus], kaip dauguma lenkų klero, re-
liginiame vyskupijos gyvenime stengėsi išlaikyti jeigu ne monopolį,
tai neabejotiną lenkybės primatą, o vyskupas [Matulaitis] išdrįso
imtis iniciatyvos lietuvių ir baltarusių katalikų teisėms padidinti“²⁸.
Išeitų, vyskupas kaltas dėl to, kad išdrįso eiti prieš lenkybės mono-
polį ar primatą? Tame pačiame sąsiuvinyje skelbiamas Jono Pau-
liaus II apaštalinis laiškas, kuriame irgi kalbama apie J. Matulaitį.
Teigiama: „... jis buvo Vilniuje toliaregis ir rūpestingas ganytojas
visiems savo tikintiesiems, net ir patiems tolimiausiems“²⁹.

Viena kita atskira pastabėlė. Anot Z. Krajevskio, „... Lietuva
gavo nepriklausomybę, notifikuotą pasauliui 1918.XI.11“ (p. 68).
Turėtų būti — 1918.II.16. Pasvarstyti T. Krahelio mintis: „Paga-
liau labai iškalbinga yra tai, kad seniausias išlikęs lietuvių kalba
tekstas iš XV a. antrosios pusės yra malda „Sveika Marija“ (p. 136).
Kažin ar lietuvių kalba poterių (ne tik „Sveika Marija“) nebuvo
jau XIV a., tuoj po krikšto (be to, lietuviškai, ne kaip kitaip bus
meldęsis taip pat Mindaugas, nors išlikęs seniausias tekstas težino-
mas vėlesnis). Mūsų raštijos tyrinėtojo J. Lebedžio duomenimis,
lietuviškas tekstas, esantis knygos „Tractatus sacerdotalis“ (1503)
paskutiniame puslapyje, datuotinas ne XV a. antrąja puse, o XVI a.
pradžia („... čia turime seniausią iš lig šiol žinomų lietuviškų
tekstų“). Be to, puslapyje įrašyti treji poteriai: „Tėve mūsų“, „Svei-
ka Marija“ ir „Tikiu...“³⁰. Pasvarstyti taip pat mintis dėl Auš-
ros Vartų portreto autorystės. T. Krahelis linkęs sutikti, kad jis ta-
pytas ne Vilniuje, bet krovuviškio Lukošiaus Porembskio dirbtuvėje.
Tačiau varšuvietės M. Kalamajskos-Saced nuomone, paveikslo
„... technologijos požymiai leidžia pagrįsti tvirtinimą, kad juo ga-
lėjo būti Vilniaus dailininkas“. Anot jos, kas iš vilniečių nutapė port-
retą, tebelieka nežinoma, bet žinomas prototipas, jo autorius (Mar-
tynas de Vosas), graveris (Jeronimas Veriksas), kurio raižinys pa-
siekė Lietuvą ir buvo nukopijuotas. Tad po varšuvietės tyrinėjimų,

²⁸ Myslek W. Determinanty narodowe // Argumenty. 1969. N 14.

²⁹ Popiežiaus Jono Pauliaus II apaštalinis laiškas Lietuvos vyskupams, šven-
čiant lietuvių tautos krikšto 600 metų jubiliejų // Typis poliglottis Vaticanis.
P. 14, § 10.

³⁰ Lebedys J., Palionis J. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas // Litanistikos baruose. V., 1972. T. 1. P. 32, 53.

paskelbtos ikonografijos Krokuvos dirbtuvės autorystės, matyt, reiktų atsisakyti³¹.

Lenkijos vyskupų konferencijos laiške „Džiūgauja Lietuva“ J. Matulaičio išventinimo į kunigus data nurodoma 1889 m. gruodžio 31 d. (p. 162). Iš tikrųjų du paskutinius skaičius reikia sukeisti — 1898 m.³²; be to, išventinimo diena ar ne lapkričio 20-oji? M. Budziarekas rašo: „Inkorporuotuose į imperiją Lenkijos valstybės plotuose 3 kiti miestai — Plockas, Vitebskas ir Mstislavlis...“ (p. 98). Išėtų, minėti miestai — „Lenkijos valstybės plotuose“? Tame pačiame puslapyje — „... po pirmojo Lenkijos padalijimo...“, o rašoma apie Mohiliovą. Panašiai ir kitame puslapyje (99) dalijama Lenkija, ne Respublika, nors rašoma apie LDK. Nuoseklioje temų sekoje pasigendi straipsnio apie katalikų bažnyčios reikšmę tautiniam atgimimui. Be minėtos temos, praleista taip pat Žemaičių vyskupijos istorija nuo XVIII a. pabaigos iki 1918 m.; su ja iškriti ir vyskupo Motiejaus laikotarpis. Pagaliau, kai rašoma apie mus, rašoma mums, o išnašose, literatūros sąrašuose lietuvišką poziciją tepamatai kur ne kur, prisimeni seną išmintį: „Wer den Dichter will verstehen, muß in Dichters Lande gehen“.

Sąsiuvinis pradedamas Jono Pauliaus II apaštalinio laišku, o baigiamas — Lenkijos vyskupų laišku. Abu panašios apimties, abu remiasi bendra lietuvių ir lenkų praeitim, bet atramos taškai skirtingi; tai parodys viena kita citata.

Popiežiaus laiške nuosekliai keliamas bažnyčios ryšys su mūsų tautine tapatybe, keliamos didžiosios asmenybės, nusipelnusios bažnyčiai, tautai. Kaip „tikras moralinis savo tautos vadovas“ minimas Valančius, nurodomos jo pastangos „perduoti jaunajai kartai drauge su tėvų tikėjimu visą kultūrinių bei religinių tautos tradicijų turta“ (p. 14, § 9). Į jaunimą, kurio „rankose yra tautos likimas“, kreipiamasi: „ištikimosios ir didžiadvasės tautos jaunime“, o į visą mūsų tautą — tokiais žodžiais: „labai garbingos Lietuvos sūnūs ir dukterys!“ (p. 17, § 11—12). Laiško pabaigoje skamba Romos vyskupo, visuotinės Bažnyčios ganytojo malda už mus: „Viešpatie, palaimink šią tautą, apšviesk ją savo veido šviesa ir suteik jai savo ramybę“ (p. 19, § 12).

Lenkijos vyskupų laiškas pavadintas „Džiūgauja Lietuva“. Laiško pirmame skirsnyje (maždaug pusės puslapio) „Lenkiją“, „lenkus“, „savo tautiečius“ paminėjo septynis sykius; popiežiaus laiške — bene du sykius. Skirsnio pabaigoje prisimenami kardinolo S. Višinskio tėvai, kurių vienas keliaudavo melstis į Aušros Vartus, kitas — į Censtachavą. Toliau rašoma: „Reikia tad ir mums, lenkams, išreikšti Visagaliui Dievui savo ypatingą padėką už 600 metų krikščionybę Lietuvoje. Reiškiame ją su atsakomybe, nes krikšto malonė perėjo per mūsų širdis. Išreiškiame tad tą dėkingumą su giliu susirūpinimu dėl šventojo krikšto malonės išlikimo tautai, sujungtai su

³¹ Kałamajska - Saced M. Aušros Vartų Dievo Motinos paveikslas // Krantai. 1990. Nr. 6. P. 34, 36.

³² Polski słownik biograficzny. T. 20, zes. 84. S. 208.

mumis per amžius Unija, kuri buvo pirmiausia tikėjimo vienovė, dalijimasis kultūra, taip pat politinė išmintis“. Antrame skirsnyje: „Ziūrime tad su atsakomybe Dievui į lietuvių tautą, kuriai prieš 600 metų Lenkija atnešė krikšto dovaną. Ta atsakomybė jungiasi su susirūpinimu“ (p. 161). Taigi „...su atsakomybe [...], su giliu susirūpinimu...“. Toliau ta pati atsakomybė vėl „jungiasi su susirūpinimu“. Sulaukę septintojo amžiaus, krikšto tėvam tebekeliam tik nerimą, susirūpinimą dėl išlikimo šventojo krikšto malonėje, perėjusioje per kaimynų širdis. O Romos vyskupui mes — „labai garbingos tautos sūnūs ir dukterys“, už kuriuos jis meldžiasi „visiško pasitikėjimo dvasia“ ...

Genovaitė Gustaitė